

Book Reviews

Eric Vanhaute, *Peasants in World History* (New York: Routledge, 2021). 146 p. ISBN 9780415740944.

DOI: 10.52024/tseg.12294

Bringing together a comprehensive account of peasants' trajectories in world history is a massive project. Eric Vanhaute has delivered it in the form of a concise and straight-forward book which nonetheless highlights the diversity of ways in which peasants have propelled social changes. To get there, he takes the reader back to the formation of early Agrarian states and then moves forward up to the United Nations Declaration of the Rights of Peasants in 2018. Vanhaute is mainly preoccupied with showing that (expanding) peasant frontiers have been fundamental to the rise and fall of capitalism, empires and civilisations. More precisely, peasantries have since the invention of agriculture not only supplied food and materials, but also fuelled societies' abilities to grow. The key variables in this review are the social organization of peasantries, their integration into broader societies, and the networks linking such processes locally, regionally and globally.

The book is organized in seven brief chapters, the first one laying out the goals and key concepts upon which the other six present, chronologically, how peasant frontiers were created, expanded and (not) exhausted over history. Peasantries have not only persisted into our times, they are thriving. While they have apparently been doing the same for ten millennia, namely tilling the earth for their own livelihoods and producing surpluses, Vanhaute aptly situates them as the most recurrent frontiers for civilisation. This has happened, he argues, through processes of agrarian change, which are never complete but have incorporated agrarian and rural worlds within broader societies and economies. The first of those agrarian changes, which is itself not complete, was the rise of agriculture, farming and herding, which enabled larger populations to live closer together and to develop more complex social organization models. These were not rarely based on hierarchy and exchange. Upon this, early Agrarian states emerged in different world re-

gions and at their own pace between the fourth and third millennium BCE. And they did so by creating new peasant frontiers.

Centralizing power became an increasingly widespread trend across world regions, as indicated by Vanhaute's tally of about 60 Agrarian empires between 3000 BCE and 1800 CE. These empires were the scenarios for a more intense social hierarchisation, and particularly for lasting divisions of productive and symbolic roles between men and women. While they deployed various strategies to control population (politics) and resources (economics), a common feature was their increasing dependence upon extending frontiers to access more resources and afford more labour. Such social transformations were especially evident during the last three centuries of this broader period, though, 1500 to 1800 CE, when more sophisticated systems of labour coercion and agricultural production were interconnected across the world within (chiefly European) empires. The result was a global wave of peasantisation and of emerging exchange networks.

Finally, the most accelerated expansion took place after 1870, with the consolidation of global markets and modern states. The combination of both has altered social orders across all the world regions, albeit at different rhythms. The result has been a shift towards a more prominent role of individuals, including peasants, in work and exchange. A few decades into this greater integration, the share of the world population whose livelihoods depended on tilling the earth fell sharply. The trend was so dramatic that peasants became a subject of scholarship (around 1960) to find out how they were going to disappear. Nevertheless, while food scarcity became less of a problem throughout this period, environmental damages as a result of intensified exploitation of natural resources have challenged further expansion. And moreover, at this point in the third millennium CE, peasantries have not only survived but their ways of reconciling work, land and nature have become, according to Vanhaute, 'both a social and ecological imperative' (p. 136). Upon closing with this call, readers are once again reminded that agrarian changes have not been completed.

In each of these junctures, Vanhaute has sought to balance both concurring patterns and the ubiquitous particularities across different regions of the world. Summarizing and situating such large and complex social processes within his argument is a bold exercise. Yet he is convincing and concise, in my opinion. This book may be brief but it does not seem apt for reading in a few sittings. Instead, each chapter is packed with clear arguments and more broad than deep evidence,

so it has a clear intention of providing a starting point for students or researchers less familiar with the field. In addition to this, however, it works as a good reference for more advanced students and researchers seeking to reflect on how their own findings may be situated in broader time frames, and in world history.

Sebastián De La Rosa Carriazo, KU Leuven & Minciencias Colombia

Maurits A. Ebben and Louis Sicking (eds), *Beyond Ambassadors. Consuls, Missionaries, and Spies in Premodern Diplomacy* (Leiden: Brill, 2020). x, 223 p. ISBN 9789004438842 (hardcover), 9789004438989 (e-book).

DOI: 10.52024/tseg.12295

The field of diplomatic history used to be firmly anchored in Garrett Mattingly's 1955 book *Renaissance Diplomacy*. Resident ambassadors that emerged with the Italian city states at the end of the fifteenth century formed the baseline for the historical analysis of formal inter-polity exchanges of the premodern period. In the last two decades or so, diplomatic history has developed in a field that includes cultural exchanges and the agency of people beyond just the ambassadors. This edited volume by Ebben and Sicking, which shares the results of a conference in Leiden in September 2016, does precisely that and contributes to the post-Cold War wave of renewed interest in diplomatic history from specifically Medieval and Early Modern historians.

The book is divided into an introduction and four parts of two chapters each. After a theoretical contribution, the subsequent three parts focus on case studies of consuls, missionaries, and spies. Each case study contains a medieval and an early-modern contribution in an attempt to overcome the divide between the two historical periods.

The introduction by the editors is an excellent summary of the historiographical developments since Mattingly's work and its primary boon for the Anglophone academic world is that it draws extensively from scholarly contributions in French and German. Although French might still be the *lingua franca* of present-day diplomatic exchanges, English has become increasingly dominant in scholarly work. Thus, making findings and historiographical developments available to a wider audience is very appropriate.

In the theoretical part of the book, John Watkins shares the history of the discipline of diplomatic history and situates its developments in a wider context of IR-theory, and Dante Fedele demonstrates how pre-modern contemporaries already identified the agency of non-state actors. Notwithstanding state's efforts to exclusively consider ambassadors as official representatives, Fedele shows how heralds, consuls, and many others featured in debates on what constituted legitimate representation.

The part on consuls has a medieval contribution by Louis Sicking and an early-modern case by Maurits Ebben. Theorists believed that consuls were merely side-kicks to the ambassadors with not much diplomatic status, but both Sicking's chapter on the medieval *Vögte* (plural of *Vogt*, a person representing merchant's interests) on the Scania peninsula and Ebben's chapter on the Dutch consuls in Spain demonstrate that this is not the case. Consular services included much more than just commercial advocacy, and the Dutch consuls in Madrid also supplied political and military intelligence to the Dutch States General.

Missionary diplomacy ventures outside Europe with Jacques Paviot's contribution on friars in the Khanate in the thirteenth century. Felicia Roşu's chapter focuses on the Jesuits in North Eastern Europe in the sixteenth century. Despite offering their services to multiple potentates at the same time, religious groups were popular because of their discretion, neutrality, and relative dignity. Their networks were inherently transnational and generally they had a good command of Latin. Missionaries are perhaps not the most surprising group in diplomacy, when looking 'beyond ambassadors', but especially Paviot's chapter is an excellent example of testing theory by studying its concepts outside Europe, before the emergence of the modern state, and before Mattingly's supposed establishment of diplomatic institutions.

The book's final part deals with secret intelligence and spies. It has a chapter by Jean-Baptiste Santamaria on late medieval France, and the chapter by Alan Marshall makes the point that many people in early modern Europe were spying, while there were not many spies. Spies are a good way of including the agency of the people that were not male and/or social elites as it was a kind of 'dirty' business not fit for ambassadors of noble birth.

All in all, the volume is a good collection of chapters on historical diplomacy that looks 'beyond' the role of the ambassador. I can totally imagine the book will make a great addition for anyone teaching a course on diplomatic history. One might also dream that the book

will attract readership by people who still have not realized the Westphalian system is an anachronistic myth, but perhaps the book would have needed to include contributions from historians working on the modern period to make that happen.

Joris van den Tol, Cambridge University

Katherine L French, *Household Goods and Good Households in Late Medieval London. Consumption and Domesticity after the Plague* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2021). 314 p. ISBN 9780812253054.

DOI: 10.52024/tseg.12296

Katherine French's impressive new book examines the changes in domestic material culture in the houses of London's merchants and artisans c.1300-1540 and how these changes fostered new behaviours, identities, and gender roles. The increase in the abundance and variety of household goods across Europe following the Black Death of c.1348 has been widely catalogued by social and economic historians. French moves beyond this cataloguing and is instead concerned with what effect these objects had on the people who owned and interacted with them: how did all of this 'stuff' shape the cultural practices of late medieval London's mercantile classes? This focus positions this book in an increasing seam of multidisciplinary scholarship on material culture which begins with the understanding that things have the power to shape socio-cultural systems. For French, the changing objects she identifies are not merely symptomatic of wider cultural changes but were themselves active participants in these changes. She convincingly argues that these household goods 'directed occupants' activities' (p. 77) and fostered a mode of living distinctive to late medieval merchants and artisans.

The book opens with three contextual chapters which introduce the reader to urban living and material culture in the later Middle Ages. The first outlines how people lived in London before 1350, the second focuses on domestic objects and the systems of economic and affective value in which they operated, and the third provides an overview of changes to London's domestic spaces after the plague. These chapters masterfully synthesise a large amount of historiography and pro-

vide valuable overviews of a wide array of concepts including the specialization of domestic spaces, the bullion crises and recession of the fifteenth century, demographic change, developing notions of privacy, and the role of objects in shaping and negotiating identities.

The remaining chapters are thematic and constitute four case studies of how changes to domestic material culture created, altered, or destabilized household hierarchies and gender roles. Chapter 4 focuses on housework and examines how the increasing amount of household objects intersected with wider cultural changes, legal categories, and ideas about cleanliness and order to produce new gendered practices of organization and household management. French historicizes the developing connection between women and the domestic sphere and shows that the gender coding of objects associated with cleanliness such as basins, and ewers did not become pervasive until a century after the plague (p. 127). Chapter 5 examines how changes to foodways, the purchase, preparation, and consumption of food and drink, introduced anxieties about the orderliness of houses. She combines the evidence for changes to cooking and dining equipment in wills and inventories with contemporary ballads to reveal increased anxieties about how these new foodways permitted women choices which 'disrupted expected hierarchies and behaviours' (p. 153). Chapter 6 discusses the material culture of caregiving, both medical and childrearing, and traces an increase in testamentary bequests of objects with healing or apotropaic associations between women, supporting the presumption that women were responsible for caring for the household in this period. French also argues that the same bequests show that women used objects associated with childbirth to memorialize the event and to shape future births within their kin network or their parish. The increasing access to objects therefore gave women some agency and control over medical crises (p. 189). The final thematic chapter focuses on devotional activities and their associated objects. French identifies that devotional activity in the houses of merchants and artisans was situational, tied to objects not spaces (p. 193), and tracks a proliferation of such objects during the fifteenth century. She argues that devotional objects encountered within these houses contributed to the 'privatization of the mass' (p. 216) and that the similarities between the cleanliness and order required for household management and those required for effective piety contributed to the conceptualisation of housework as a devotional activity for women.

The methodology employed by French is perhaps the book's biggest strength. French combines quantitative and qualitative methodologies which allows her analysis to move effortlessly from the macro to the micro scale. As a result, alongside comprehensive statistical analysis the book is peppered with detailed micro-biographies and accompanying images of object types such as mazers (p. 33-34), beds (p. 63-71), and holy water stoups (p. 196-197), which outline their economic, social, and culture significance. This both wonderfully enlivens the material world of late medieval London and makes it readily accessible for the non-specialist.

The arguments in this book are well supported by French's extensive work with London's archival sources. Her principal analysis is grounded in surviving probate material, namely wills and inventories drawn from across London's civic and ecclesiastical courts. The source material is expertly critiqued and French's methodology and sampling are clearly communicated in both her introduction and in two detailed appendices (p. 8-14; p. 221-230). My one, very small, criticism is that whilst French decided to include inventory material from King's Lynn to supplement her data on pre-plague houses and their objects, she decided not to include additional supplementary inventory material for her post-plague data. There are dozens of inventories belonging to merchants and artisans from King's Lynn, Bristol, Norwich, and a host of other urban centres which might have added further rich examples of how domestic material culture helped to shape a specifically urban mode of living. French herself concludes that residents in English cities were exposed to similar objects, behaviours, and ideas during this period (p. 26) and does include qualitative testamentary examples from beyond her initial sampling scope, such as the will of Alice Lord from Westminster (p. 125). However, this criticism reflects my own desire to read more of this book than was written, rather than a flaw in the methodology itself.

This is an important, well written, and accessible book which will be of great interest to scholars and students of material culture, the later Middle Ages, and gender alike.

Sarah Hinds, University of York

Bob Pierik, *Urban Life on the Move. Gender and Mobility in Early Modern Amsterdam*, PhD-thesis, (Amsterdam: University of Amsterdam, 2022). 288 p. No ISBN.

DOI: 10.52024/tseg.12297

'Who accessed the street, and how?' This is the question that Bob Pierik aims to answer in his dissertation 'Urban Life on the Move. Gender and Mobility in Early Modern Amsterdam', recently successfully defended at the University of Amsterdam. As part of the larger project 'The Freedom of the Streets', Pierik investigates the everyday practices of mobility throughout the city of Amsterdam, especially along the gender axis.¹ The thesis departs from the apparent paradox of Dutch female mobility in the early modern period: on the one hand contemporary foreign travel literature is struck by the strength and freedom of the Dutch housewife, while, on the other, historians have pointed to the urban Dutch Republic as a context of early invention of (middle and upper class) domesticity, and, with it, its related ideal of the stay-at-home housewife. In tackling this paradox, Pierik re-evaluates broader grand modernisation narratives by Habermas, Sennet, Duby, Ariès and Elias on the transition of an earlier 'public' society towards an increasingly 'private' modern one. By historicizing the mobilities-paradigm, he aims to rescue the early modern period from the caricature of a mere transitional era. Central in his argument is the notion that: 'early modern urban dwellers had distinct mobility regimes that were shaped by various factors, including their gender, work, social class and the materiality of city life itself' (p. 19). To reconstruct this 'etnography of street life' (p. 44), Pierik takes advantage of the *AlleAmsterdamseAkten*-project, by interrogating the exceptionally rich notarial depositions for their data on intra-urban mobility.² Especially interested in the 'pre-crime scenes' of the depositions, the author combines numerous of these microlevel histories in order to produce data on broader historical processes of mobility, a method that the project members have coined the 'snapshot approach'.³

1 For more info on the project as a whole, see: <https://www.freedomofthestreets.org/>

2 For more info on this digitization project by the City of Amsterdam, see: <https://alleamsterdamseakten.nl/>

3 See also: Danielle van den Heuvel, Bob Pierik, Bébíó Vieira Amaro, and Ivan Kisjes. 'Capturing gendered mobility and street use in the historical city. A new methodological approach', *Cultural and Social History* 17:4 (2020) 515-536.

In the first chapter, Pierik takes a macro approach to the above question. Very quickly it becomes evident that the notion of urban domesticity for women does not hold. While the depositions reveal that men were always found to be farther away from their home than women, women were constantly found outside and on the move, especially in their immediate neighbourhood. In their rhythm of mobility, i.e. the time of day, men and women show remarkable similarities. Furthermore, the chapter showcases the impact of the city's materialities – the city gates and street pattern – on mobility regimes. The second chapter then zooms in on the micro level, the mobility in, through, and around the individual household. Building on Eibach's notion of the 'open house', Pierik forwards the concept of 'gatekeeping' to unveil power struggles of access and exclusion of space in and around the house by various urban dwellers, including extended household members like servants and lodgers. The chapter determines that honour was crucial in determining (the legitimacy) of movement, and while interactions themselves were highly gendered, claims and assaults on one's honour easily extended to the entire household. In these micro level appropriation processes, social borders of cultural norms and values often proved harder to cross than material ones of locks, gates and fences. Chapter three turns our attention to the geography of work. Here Pierik argues for a spatial conceptualisation of the domestic – extradomestic divide in order to tease out which household tasks took place within the house, and which ones took people outside. Indeed, 'It has been too easily presumed that not engaging in commercial or waged work means staying at home, and vice versa' (p. 142). The depositions confirm that women show a relative stability in the domesticity of their work, while men were increasingly engaged outside. But this does not mean women led isolated lives, as their activities frequently required them to step outside, or to interact with people entering their homes for goods and services. The final chapter turns to the emergence of vehicles in the Amsterdam streetscape, what Pierik labels the 'vehicularization' of society. With its distinct sleigh-culture Amsterdam provides a unique case, although Pierik argues that vehicularization was likely never unproblematically integrated into European urban life. The depositions, supplemented with a tax register from 1742, reveal a spatially mixed geography of vehicles. Access to these vehicles was also crucially determined by social class and gender: deeply rooted norms denied women the status of driver, and for them to travel alone in coaches was considered highly suspicious.

'Urban life on the move' is an outstanding work. Pierik has meticulously constructed each chapter with a solid theoretical foundation, pointing out clearly where he is moving the debate forward with valuable conceptual contributions. In doing so he carefully navigates the reader through complex theoretical debates without losing track of his main objectives or neglecting biases in his source material. Yet occasionally, Pierik misses opportunities in making the whole dissertation more than just the sum of its parts, and more connections could have been made between the chapters. Take for example materiality, a central causal factor in the main argument. It serves as a strong determinant in the first chapter, but remarkably not so in the second. As to why materiality mattered on the macro but not on the micro level, the thesis remains silent. Pierik's solid sense of narrative building partially negates this matter. The vivid retellings of the depositions make the book pleasant to read, and allow the reader to imagine the premodern urban world to a degree few other works manage. Highly innovative in applied methods, and strong in theoretical and conceptual contributions, Pierik has put down an impressive dissertation, one that many historians interested in gender, the urban, the household, labour and mobility can learn from and enjoy.

Jasper Segerink, University of Antwerp

Peter Gorter, *Gereformeerde migranten. De religieuze identiteit van Nederlandse gereformeerde migrantengemeenten in de rijkssteden Frankfurt am Main, Aken en Keulen (1555-1600)* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2021). 235 p. ISBN 789087048693.

DOI: 10.52024/tseg.12298

The sixteenth-century Reformation demolished the myth of a united Christendom, handing rulers a new tool – confessions of faith – to increase authority over their subjects, a process described as 'confessionalization'. The result was a century of religious conflict and warfare forcing hundreds of thousands of people from their homelands. Among these were sizeable groups of Netherlandic Protestants (followers of Calvinism) fleeing the violence, impoverishment, and religious persecution caused by the Spanish occupiers of the Southern Netherlands. What did that experience do to them, and to their religious iden-

tity and confessional cohesion? How could they maintain a community of faith as strangers in a place dominated by other confessions?

Peter Gorter's published dissertation from the Vrije Universiteit Amsterdam offers an incredibly detailed case study of Dutch religious migrant communities in three German cities. His findings challenge some of the conclusions made by Heiko Oberman in his influential 2009 essay, 'The Reformation of the Exiles' which had argued that the experience of living as refugees led Calvinist communities to develop an 'exultantentheologie' focused on strict disciplinary practices and adherence to the doctrine of divine election (predestination) as means of maintaining group cohesion in the midst of strangers. This theology, Oberman argued, then shaped the Dutch Reformed Church back home. As Gorter's meticulous analysis of the records of Netherlandic Calvinists in the imperial free cities of Frankfurt am Main, Aachen, and Cologne reveals, this theory requires reconsideration.

Gorter relies on the migrants' own documents: consistory protocols (*kerkenraadsprotocollen*) recording discussions of elders and preachers on various membership and disciplinary cases; correspondence; synod records; published polemics; and confessions of faith. These reveal significant differences in experience among the three migrant communities which together totalled about 2,500 members. Those differences, Gorter argues, were primarily the result of the specific political and religious character of their host cities. Against Oberman's exultantentheologie thesis, Gorter discovered that it was not the act of migration per se, but the 'everyday circumstances' in each city that shaped the religious identity of these Netherlandic groups. The relationships of the migrants with each city's council and other Protestant fellowships were the strongest determinants of whether they would be allowed to reside as distinct Reformed communities.

The author's comparative approach bears rich rewards. He begins with Lutheran Frankfurt where the first group of mostly Southern Netherlandic migrants arrived in 1555 with the city council's permission to worship distinct from the other Protestant churches. Aggressively promoting their Reformed identity, they provoked the Lutheran ministers to demand the Dutch sign onto the Lutheran Augsburg Confession of 1530, which was the standard for Protestants in the 1555 Peace of Augsburg granting them legal rights in the Empire. The Netherlanders refused, offering up a different, more conciliatory confession (Philip Melancthon's *Confessio Saxonica* of 1551) instead. Constant bickering with the French-speaking Reformed Walloon refugees further irritated

the city council, which shut down the Dutch church in 1561. When the second wave of migrants arrived in 1570, its leaders wisely agreed to the city's demand to confine their rituals of baptism and marriage to the Lutheran churches. They also avoided polemical engagement with the Lutherans, thus adapting nicely to a Lutheran environment.

The second chapter focuses on Aachen, a Catholic city with a large Protestant population. Here the Netherlanders survived by joining their German coreligionists. It was only in 1598 that the experiment ended, when the emperor, fearing the strength of non-Lutheran Protestantism, demanded that the city shut down the Reformed church. Gorter's subsequent chapter on Cologne reveals how the Dutch could survive in a Catholic city that formally outlawed the Reformed faith. Here Calvinists adopted a clandestine approach to their worship and ritual, working collaboratively with not only Lutherans but also Anabaptists to keep a cemetery for their use outside the city walls. Since Calvin had despised such dissimulation, the Dutch aligned themselves with the more accommodating Reformed community of Heidelberg, rather than with Calvin's Geneva. Here also the Reformed mercantile and familial networks were crucial for the survival of the Cologne migrant community.

Gorter's subsequent chapters compare the migrant fellowships' approaches to church discipline (chapter four), ecclesiastical organization and pastoral leadership (chapter five), and ritual practice (baptism, the Lord's Supper, marriage, and funeral rites). The final chapter explores the relationships of each community with other Reformed groups and with the homeland. He concludes that these migrant communities played little role in shaping attitudes toward confessional definitions and disciplinary practices for the Reformed Church of the Dutch Republic. Instead, these groups were focused primarily on their own survival within their exile cities. He finds little evidence to argue that migration in and of itself fostered any particular form of theology.

Gorter takes his analysis to the personal experiences of the dozens of preachers who ministered under extremely difficult circumstances. Most of them, Gorter discovered, did not return to the Republic with a stricter form of Calvinism. Instead, the diverse experiences and need to compromise with other confessional groups and civic leaders led many to be promoters of more moderate approaches. Of particular note was the case of the very prominent preacher for the Frankfurt community, Petrus Dathenus who, after a stint in a Dutch prison in 1583 for criticizing the Dutch Stadholder, abandoned his preaching office, became a medical practitioner in North Germany, and turned to the spiritualism

of David Joris. Joris himself had been an infamous dissimulator in Basel and wrote prolifically against the kinds of confessionalism and theological conflict that Dathenus had spent his career pursuing (p. 123). While Gorter explores some interaction between Reformed preachers and Anabaptists, he does not pursue the degree to which the Netherlandic migrants came across such spiritualism, which was prevalent along the Lower Rhineland. In the end, some migrants returned home with a sharper Calvinism, others with an appreciation for collaboration and compromise. On the whole, Gorter's remarkable study is a model of archival research, careful analysis, and clear and persuasive argumentation. A concise English summary is helpful for non-Dutch readers. Highly recommended.

Gary K. Waite, University of New Brunswick

Cor Smit, *Strijden tegen armoede. Tweehonderd jaar Leidsche Maatschappij van Weldadigheid ter Voorkoming van Verval tot Armoede* (Leiden: Ginkgo, 2018). 132 p. ISBN 9789071256639.

DOI: 10.52024/tseg.12299

Wat gebeurt als deftige Leidse liberalen, allen fel voorstander van de nachtwakersstaat, zich vanaf 1817 bezig gaan houden met armoedebestrijding? Zij richten een Maatschappij van Weldadigheid op en besluiten allereerst om steun te onthouden aan mensen die 'te arm' zijn of 'niet voor armoede te behoeden'. Men wil namelijk alleen 'eerbare armen' helpen, evenals middenstanders en vakarbeiders die nog 'potentie' hebben. (p. 18, 64). Vervolgens ontplooiën ze een reeks van initiatieven, die alle doordrenkt zijn van deze kille, liberale wereldvisie. Zo organiseren ze financiële bijdragen aan onderwijs en opleiding, hoewel sommige bestuurders het afkeuren wanneer ouders hun kinderen opleiden 'voor een stand, waartoe zij zelve niet in staat waren hen te brengen' (p. 59). Ook richten ze een Informatie Bureau op om te controleren 'of iemand die om hulp vroeg daar wel recht op had' (p. 63). Als de regering in 1913 besluit om vanaf 1919 Ouderdomsrente uit te keren, besluiten ze direct te stoppen met het ondersteunen van ouden van dagen. Hoe de laatsten de tussenliggende zes jaar moeten overbruggen, is hun eigen zaak (p. 67).

Deze voorbeelden, alle opgetekend door de Leidse stadshistoricus Cor Smit, roepen vragen op: wat bezieldde deze liberalen, waarom be-

staat hun weldadigheidsstichting nog steeds en wat kan zo'n organisatie betekenen voor Leidenaren van vandaag? Deze vragen staan dan ook centraal in het werk van Smit, die de opdracht kreeg om de geschiedenis te schrijven van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid ter Voorkoming van Verval tot Armoede, die in 2018 haar tweede eeuwfeest vierde. Nauwgezet reconstrueert Smit hoe de organisatie zich telkens weer inzette om de 'juiste' armen te ondersteunen en de andere armen op afstand te houden, maar ook hoe de liberalen telkens weer probeerden om op basis van hun wereldbeeld aan armoedebestrijding te doen, daarbij vastliepen, water bij de wijn moesten doen en regelmatig moesten herbronnen.

De Maatschappij was namelijk niet opgericht om armen te ondersteunen, maar om te voorkomen dat mensen tot armoede zouden vervallen. 'Wie naar Weldadigheid gaat, rangschikt zich niet onder de armen', stelde de organisatie dan ook in 1917 tijdens haar eerste eeuwfeest. Men richtte zich dus op kleine ambachtslieden en vakarbeiders. Door hen een steuntje in de rug te geven, wilde men hen helpen moeilijke periodes te overbruggen. Dit betekende dat steun doelgericht en tijdelijk moest zijn. Dat was de bedoeling, maar in de praktijk was armoede in Leiden in de negentiende en vroege twintigste eeuw zo structureel en wijdverbreid dat het moeilijk was aan deze principes vast te houden. Vooral ook omdat de Maatschappij werkte met vrijwilligers, die de ondersteunden moesten controleren maar dikwijls een persoonlijke band kregen met de families. De Maatschappij kende dan ook meerdere periodes waarin overbruggingssteun feitelijk plaats maakte voor structurele hulp. Wanneer de slinger echter weer naar de andere kant doorsloeg, en de principes weer werden opgepoetst, kon men plots hardvochtig zijn, zoals in 1901, toen men in korte tijd de helft van de ondersteunde huishoudens, 300 gezinnen, duidelijk maakte dat zij beter bij de 'gewone bedeling' konden aankloppen (p. 62).

Smit laat mooi zien hoe de Maatschappij voortdurend worstelde met de spanning tussen principe en praktijk. Na een inleiding waarin hij ingaat op de geschiedenis van (het denken over) armoede in Nederland en Leiden, bespreekt hij de geschiedenis van de Maatschappij in vier perioden (1818-1854, 1864-1900, 1900-1965, 1965-heden), waarbij hij telkens ingaat op de sociale situatie en welvaartsverdeling in de stad, de hoofdfiguren en initiatieven van de Maatschappij en haar effecten. De geschiedenis van de Maatschappij wordt aldus stevig ingebed in de geschiedenis van de stad en vervolgens in die van het land – en vooral in die van de langzaam opkomende verzorgingsstaat.

Smit toont dat de Maatschappij in haar eerste jaren, die gekenmerkt werden door de lange depressie van de vroege jaren negentig, feitelijk niets aankon met haar idealen en eigenlijk niet meer kon doen dan het leveren van materiële en financiële steun aan haar doelgroep. De bloei van deze Maatschappij, die armoede moest bestrijden, plaatst Smit in de tweede helft van die eeuw, toen de economie juist aantrok. Haar Afdeling Arbeid leverde werk aan honderden 'kleermakers, naaisters en breisters', omdat de Maatschappij een grote order had binnengesleept voor het leveren van uniformen voor het koloniale leger. De Hulpbank, een tweede succesvol initiatief, leverde kleine kredieten aan honderden kleine zelfstandigen, vakarbeiders en middenstanders. Smit zegt het niet met zoveel woorden, maar het liberale idee van armoedebestrijding werkte ironisch genoeg het beste tijdens periodes van economische voorspoed.

De opkomst van de verzorgingsstaat in de twintigste eeuw stelde de Maatschappij voor problemen. De oude garde had daar grote moeite mee en probeerde zo lang mogelijk op de oude voet door te gaan. Men wilde aanvankelijk niet samenwerken met de gemeente of andere stedelijke weldadigheidsorganisaties. Het Leidsche Steuncomité, dat in 1914 was opgericht ter ondersteuning van families die getroffen waren door de gevolgen van de oorlog, wilde men alleen helpen op voorwaarde dat het zich zou beperken tot het helpen van mensen van 'goed zedelijk gedrag' (p. 67). Maar de opkomst van de welvaartsstaat zette door en plaatste de Maatschappij feitelijk buitenspel. De organisatie versukkelde en in de jaren tachtig van de twintigste eeuw was er volgens Smit sprake van 'de onbekende Leidse Maatschappij van Weldadigheid'.

Een nieuw elan en een nieuwe taakopvatting vond de organisatie in de jaren negentig en erna, doordat de verzorgingsstaat kleiner en restrictiever werd en steeds meer mensen tussen wal en schip belandden. Juist daar ziet een hernieuwde Maatschappij haar rol. Via de Stichting Urgente Noden levert de Maatschappij directe steun aan Leidenaren die nergens anders terecht kunnen. En via projecten ondersteunt de organisatie ex-gedetineerden bij hun terugkeer in de samenleving, uitgeprocedeerde vluchtelingen die medische hulp nodig hebben, de voedselbank, het straatpastoraat en de Weekendklas.

Met dat laatste hoofdstuk is ook de vraag beantwoord waarom de stichting nog steeds bestaat. Ze heeft haar liberale veren afgeschud en is in plaats daarvan een betrokken en actieve organisatie geworden die mensen daar ondersteunt waar de overheid het laat afweten. Smits

boek beschrijft haar ontwikkeling en geeft daarbij tevens een beeld van de stad en van de geschiedenis van armoede en armoedebestrijding.

Bart van der Steen, Universiteit Leiden

Jochem Kroes, *Het dorp van Neeltje Pater. De kooplieden- en regentenfamilies van Broek in Waterland in de achttiende eeuw* ('s Gravenhage: Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, 2022). 485 p. ISBN 9789082527933.

DOI: 10.52024/tseg.12300

Jochem Kroes zet met het voorliggend boek zijn studie van de achttiende-eeuwse elite van kleine Noord-Hollandse plaatsen en regio's voort. Na zijn artikel over de bestuurlijke elite van Schagen (2017) en zijn monografie over de elite van Texel (2019) brengt hij nu de kooplieden- en regentenfamilies van Broek in Waterland voor het voetlicht. Op de eerste bladzijde van de hoofdtekst wijst hij er in de kortste termen op hoezeer de drie genoemde plaatsen van elkaar verschilden. Schagen was een regionaal marktcentrum ten behoeve van de landbouw en Texel, met zijn rede, werd beheerst door de zeescheepvaart. Broek in Waterland, daarentegen, werd gedomineerd door internationale kooplieden en renteniers. Dat is opmerkelijk, want intuïtief associeer je internationale kooplui met de grotere steden. Je zou willen weten hoe het kan worden verklaard dat zij zo prominent aanwezig waren in een dorp als Broek. Was het de nabijheid van Amsterdam? En waren er dan meer van dat soort dorpen rond die grote stad? Maar voor dergelijke vragen heeft Kroes geen aandacht. Hij richt zich op de genealogie van de voornamelijk Broeker families en op hun economische en bestuurlijke activiteiten, hun levensstijl en cultuur, inclusief hun ruime woningen, hun interieurs, tuinen en kleding, alsmede hun nalatenschappen. Hij zoekt daarbij opnieuw niet naar verklaringen, maar beperkt zich tot gedetailleerde beschrijvende analyses. Zo ontstaat een portret van een dicht tegen de Amsterdamse metropool aanleunende gemeenschap van vooraanstaande plattelandsbewoners, dat weliswaar levendig is, maar perspectief ontbeert.

Broek in Waterland was in de eerste helft van de achttiende eeuw een, zoals Kroes het noemt, koopmansdorp. Kroes is niet heel precies, maar hij geeft wel een indruk van de beroepsstructuur van het dorp. De

bevolking bestond voornamelijk uit op Amsterdam georiënteerde internationaal opererende kooplieden, melk- en slachtveehouders, renteniers, bouwvakkers, winkeliers en dienstpersoneel. Onder de ongeveer 700 inwoners waren veel meer kooplieden dan in de andere dorpen en steden van Waterland. In de jaren 1740 waren het er 25. Zeker een derde deel van de bevolking bestond toen uit leden van koopliedenfamilies. De kooplui dreven handel binnen Europa, vooral met landen rond de Oostzee. Daarnaast belegden zij in scheepsparten, zeeverzekering, waardepapier en onroerend goed. En uit hun kring kwamen de regenten van het dorp.

In de tweede helft van de achttiende eeuw stierven nogal wat Broecker koopliedenfamilies vrijwel uit en rond 1775 was de koophandel uit het plaatsje verdwenen. De nalatenschappen van de families vloeiden samen bij de weinige nakomelingen, die daardoor enorme vermogens verzamelden. Broek werd toen een 'renteniersplaats'. De regenten van het dorp kwamen niet langer uit de kringen van de internationale handelaren, maar uit die van de renteniers en ook uit die van de bouwvakkers. De rijke inwoners staken veel energie in de verfraaiing van hun veelal houten woningen en hun tuinen. Het plaatsje werd daardoor zo mooi dat het al in die tijd zelf een toeristische attractie werd en talrijke binnen- en buitenlandse reizigers trok. Uit de periode 1738-1810 zijn ruim veertig gedrukte reisbeschrijvingen over Broek in Waterland bekend.

Kroes gaat uitgebreid in op het echtpaar Cornelis Schoon en Neeltje Pater, dat 'in zekere zin representatief' was voor de elite van het dorp in de tweede helft van de achttiende eeuw. Schoon was zijn leven lang actief als plaatselijk regent. Daarnaast besteedde hij veel tijd aan het ontwerp en de aanleg van zijn tuinen en was hij een productief tekenaar van vooral architectuur, topografie en plattegronden. Neeltje Pater was 'de rijkste vrouw van de Republiek'. Zij hield zich vooral bezig met het beheer van haar vermogen van uiteindelijk meer dan 4 miljoen gulden. Daarnaast bracht zij onder meer een grote verzameling Chinees porselein en Delfts aardewerk bijeen.

Het laatste kwart van de hoofdtekst van het boek – ongeveer 100 van de 400 pagina's – bestaat uit bijlagen met de genealogieën en geschiedenissen van zeven Broecker kooplieden- en regentenfamilies, die veelal door huwelijk aan elkaar verbonden waren – de families Verlaan, Mars, Pater, Timmerman, Ploeger, Bakker en Koker. Samen vormen deze zeven bijlagen een nadere invulling van het eerder geschetste beeld.

Dit boek biedt een mooie en nuttige indruk van de Broeker kooplieden en regenten, hun nalatenschappen en de rentenierende erfgenamen. Je zou willen dat de auteur enige verklaring of duiding van zijn constatering zou bieden. Dat doet hij niet. Het blijft bij de presentatie van een rijk en minutieus groepsportret. Maar wij mopperen niet over wat dit boek naar onze zin had kunnen of moeten zijn. We prijzen ons gelukkig met wat het is.

Jan Willem Veluwenkamp, Universiteit Groningen

Paul Bassant, *Volksvermaak in Zwart Nazareth. Het krachtenspel in de vrijetijdsbesteding van arbeiders in Schiedam, 1850-1975* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2021). 410 p. ISBN 9789087048440.

DOI: 10.52024/tseg.12301

Het clichébeeld van ontspanning in Zwart Nazareth, een bijnaam van Schiedam, is dat van permanent alcoholmisbruik in sombere drankspelonken. Dat dit beeld niet klopt is misschien wel de belangrijkste conclusie uit het proefschrift van Paul Bassant. Zijn boek gaat over 'het krachtenspel in de vrijetijdsbesteding van arbeiders in Schiedam' tussen 1850 en 1975. In dat krachtenspel onderscheidt Bassant drie actoren: de exploitanten (zij die het vermaak aanbieden), de autoriteiten en natuurlijk de arbeiders zelf.

De auteur heeft gekozen voor vier onderzoeksperiodes. In de eerste periode, tussen 1850 en 1890, zijn de arbeiders vooral aan het werk en is er nauwelijks tijd voor ontspanning en vermaak. Het blijft bij zwemmen in buitenwater, schaatsen, wandelen, naar de tapperij of het café en bezoek aan de kermis. Beschaafdere vormen van vermaak zoals toneel, muziek en lezen zijn slechts weggelegd voor de hogere klassen. De autoriteiten houden de karige vrijetijdsbesteding van de arbeiders angstvallig in de gaten. Het gezag is toegespitst op ordeverstoringen en is terughoudend in het faciliteren van volksvermaak.

In de tweede periode, tussen 1890 en 1920, is er meer ruimte voor vrijetijdsbesteding onder de arbeiders. Tegelijkertijd neemt het aanbod toe. Dat aanbod komt vooral uit de kringen van de middenklasse en de hogere burgerij, en sluit aan bij de tradities van de Maatschappij voor het Nut van het Algemeen. Zo komt er een Volkshuis met een ontspanningszaal en een leeszaal. De arbeiders zitten door de bank genomen

liever in de ontspanningszaal, tot teleurstelling van de initiatiefnemers. Zij hebben nog het achttiende-eeuwse beschavingsideaal voor ogen en willen de arbeiders 'verheffen'.

In deze periode ontstaan de eerste arbeidersverenigingen, bijvoorbeeld op het gebied van sport (SVV, opgericht in 1904), toneel, zang en muziek. Andere vormen van ontspanning in deze periode zijn lezingen, wandelingen in de parken (waarbij de autoriteiten de nadruk leggen op de zondagsrust, zedelijk gedrag en het op de paden blijven), muziek op straat en volksconcerten in de Plantage en de winkelbibliotheken (naast de leeszaal in het Volkshuis). Vanzelfsprekend zijn de arbeidersverenigingen verzuild: ze opereren op protestants-christelijke, katholieke of socialistische grondslag.

De kermis is in het krachtenveld tussen arbeiders, exploitanten en autoriteiten een interessant verschijnsel. Voor de arbeiders is het een gewilde bron van vermaak en ontspanning. De exploitanten komen natuurlijk graag naar Schiedam. Maar voor het stadsbestuur vormt de kermis een dilemma. Enerzijds wordt er goed verdiend aan belastingheffing, anderzijds dreigt wanorde door drankmisbruik en opstootjes. Daardoor wordt de kermis soms verboden en in andere perioden weer toegestaan.

In de derde periode, tussen 1920 en 1950, verschijnen nieuwe vormen van vermaak, zoals de bioscoop (al snel populair) en dansavonden. De bestaande vormen van ontspanning, zoals de bibliotheken (de verzuilde bibliotheken en de winkelbibliotheken) groeien eveneens. Ook muziek- en toneelverenigingen bloeien, evenals het aanbod van cursussen en lezingen. In het algemeen zijn er steeds meer ontspanningsmogelijkheden voor arbeiders. Arbeidersverenigingen, signaleert Bassant, zijn vaak kopieën van burgerlijke verenigingen, met dezelfde organisatorische structuren, normen en waarden (zoals verheffing en ontwikkeling). Er is meer vrije tijd en meer geld. Het gemeentebestuur wordt actiever maar blijft op zijn hoede. Arbeiders die 'wild' zwemmen worden beboet en wanneer de jeugd op straat voetbalt neemt de agent de bal in beslag. De zondagsrust blijft overeind. Exploitanten benutten de uitbreiding van hun mogelijkheden. De kermis keert terug en er komen dansverenigingen en -lokalen. Opvallend is de toenemende aantrekkingskracht van Rotterdam. Wanneer arbeiders in Schiedam geen kans zien om zich te ontspannen, wijken ze per tram uit naar Rotterdam.

In de vierde periode, van 1950 tot 1975, is er sprake van grote veranderingen. Bassant constateert dat de behoefte aan vermaak onder arbeiders afneemt. Veel verenigingen krimpen of verdwijnen. De ver-

klaring ziet hij in de toegenomen hang naar huiselijkheid onder de arbeiders. Waar in het verleden de leeszaal of de bioscoop warmte en ontspanning bood is nu de goed verwarmde huiskamer, uitgerust met radio en televisie, een goed alternatief. Merkwaaardig genoeg wordt de kloof met de hogere en middenklassen weer groter: zij blijven wel uitgaan. De concerten en tentoonstellingen waar deze groepen verschijnen worden door arbeiders nauwelijks bezocht. De autoriteiten worden actiever en scheppen met subsidies nieuwe mogelijkheden om de toegenomen hoeveelheid vrije tijd verantwoord in te vullen. Want de overheid blijft sturen. De Vakantieweken in de zomerperiode zijn daar een mooi voorbeeld van. Dat fenomeen past ook in een andere tendens: de jeugd gaat steeds meer een eigen plek innemen.

Tot welke conclusies komt Bassant in zijn boek? Een van de opvallende uitkomsten is dat de Schiedamse politie door de jaren heen vaak een realistischer inschatting maakt dan het gemeentebestuur, daar waar het gaat om het risico van ordeverstoringen door arbeiders. Dat wil zeggen dat de commissaris een voorkeur heeft voor tolerantie terwijl burgemeester en wethouders vooral beren op de weg zien.

In de praktijk wordt er tussen arbeiders, autoriteiten en exploitanten van vermaak vooral gezocht naar compromissen. De arbeiders willen maximaal gebruik maken van de geboden ruimte, de overheid wil controle houden en het risico op onrust zo klein mogelijk houden en de exploitanten zoeken in dit spanningsveld naar wegen om geld te verdienen. Het afwisselend verbieden en toestaan van de kermis is daar een goed voorbeeld van. Opvallend is het onverkort handhaven van de zondagsrust. Hier gaven de autoriteiten geen duimbreed toe.

Alle actoren, de arbeiders voorop, zochten naar mogelijkheden om zinvol te ontspannen, dus gericht op ontwikkeling en verheffing. De overheid probeerde daarbij richting te geven in conservatieve zin. De activiteiten van de arbeiders mochten geen bedreiging vormen voor de burgerlijke normen en waarden. De arbeiders hadden daar vrede mee en zochten de grenzen op wanneer dat nodig en mogelijk was. Opvallend is de marginale aandacht voor de vrijetijdsbesteding van arbeidersvrouwen vanuit de verenigingen zelf. De vrouwen conformeren zich vooral aan de rol die de mannen hen toebedelen. Datzelfde geldt, tot de jaren 1960 en 1970, ook voor de jeugd.

Reinard Maarleveld, Geschiedenis.nl
(bewerking van zijn recensie van dit boek op Geschiedenis.nl)

Han Timmer, *De Roos & Overeijnder (1895-1942). Een Rotterdams architectenbureau: bouwen voor havenbaronnen en arbeiders* (Hilversum: Uitgeverij Verloren/Bonas, 2022). 251 p. ISBN 97789087049614.

DOI: 10.52024/tseg.12302

Als 67e deel in de reeks van uitgeverij Bonas over Nederlandse architecten en stedenbouwkundigen is een kloek boek verschenen over het bureau De Roos & Overeijnder. Zoals het format van Bonas voorschrijft bevat het boek een ruime inleiding van 80 pagina's over het bureau en het werk, gevolgd door een uitvoerige oevrecatalogus van 150 pagina's en een literatuurlijst. De auteur Han Timmer heeft zich reeds verschillende keren met de Rotterdamse architectuurscene aan het begin van de vorige eeuw beziggehouden en in het bijzonder met de gebouwen van Willem Overeijnder (1875-1941) en Herman de Roos (1875-1942). Hij stelt bijna gefrustreerd vast dat dit Rotterdamse architectenduo al spoedig na hun dood in de vergetelheid raakte. Dat zou, volgens hem, komen omdat hun namen 'niet met de modernistische avant-garde werden geassocieerd'. Wellicht is dat te kort door de bocht en kunnen we ons afvragen welke architecten wel tot die elite behoren die in de geschiedenisboeken een vooraanstaande plaats kregen. Misschien gaat het daar ook niet om. Het is belangrijker om te begrijpen welke plaats bepaalde architecten in het veld van de architectuur konden verwerven en waarom.

Aan de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Rotterdam was Henri Evers aan het einde van de negentiende eeuw de belangrijkste man. Zijn naam is vooral verbonden met de prijsvraag en bouw van het Rotterdamse stadhuis, die lang de moeders hadden beziggehouden. Overeijnder had eveneens samen met Albert Otten aan die prijsvraag deelgenomen. De compagnon van Overeijnder sinds 1895, De Roos, speelde mogelijk slechts een rol op de achtergrond. Hij was waarschijnlijk aanmerkelijk minder bedreven in het tekenwerk. Dit roept de vraag op wat precies zijn taken waren. Hij was meer betrokken bij de uitvoering en overzag de economische aspecten van het ontwerp. Het was een businessmodel dat we vaak in de Verenigde Staten aantreffen waarbij de ene partner de kunstzinnige kant voor zijn rekening neemt en de ander de zakelijke kant. Hoe het ook zij: hun ontwerp voor het stadhuis werd al snel terzijde geschoven. Het bureau De Roos & Overeijnder behoorde tot de groep van architectenbureaus die degelijk werk afleverde, nergens met schokkende oplossingen kwam, maar ook nooit spraakmakende ontwerpen maakte. Hun

ontwerpen hadden geen eenduidige uitstraling en laten vaak een gemis aan talent zien. Zelfs in het enorme hoofdkantoor voor de zich in Den Haag vestigende American Petroleum Company, dat in de jaren 1919 tot 1924 werd gebouwd, zijn vele stilistische inconsistenties te ontdekken die verhinderden dat het bouwwerk een belangrijke plaats in de geschiedenis kreeg ondanks dat het door de grootte alleen al tot de verbeelding spreekt. Door het ruime budget konden de architecten zich te buiten gaan en vele kunstenaars bij het werk betrekken. Deze overvloed had eerder ook geleid tot het kantoorgebouw Van Driel in Rotterdam, dat van buiten minder imposant is maar van binnen een enorme rijkdom laat zien. Misschien heeft de auteur daarom gekozen voor een foto van de binnenkant van de koepel voor de omslag van deze studie.

Ondanks het grote aantal opdrachten dat het bureau binnenhaalde, was het lot De Roos & Overeijnder niet altijd gunstig gezind. Dit gold vooral wat betreft de grote monumentale gebouwen. Typerend is misschien de wijze waarop ze bij de prijsvraag voor het Beursgebouw in Rotterdam werden betrokken. Aanvankelijk werden drie Rotterdammers en zes buitenstaanders uitgenodigd. De Rotterdammers waren M.J. Granpré Molière, W. Kromhout en J.J.P. Oud. Als buitenstaanders mochten W.M. Dudok, H.F. Mertens en J.F. Staal meedoen. De keuze leek voor de hand te liggen, maar de lokale afdeling van de Bond van Nederlandse Architecten tekende niettemin protest aan omdat zij vond dat de Rotterdammers werden achtergesteld en niet adequaat waren vertegenwoordigd. Vervolgens werd de beslissing genomen de bureaus van De Roos & Overeijnder en van Meischke & Schmidt toe te voegen. Zij hadden echter weinig kans en vielen als eersten af. Piet Zwart (en niet Jan Wils, zoals Timmer vermoedt) had geen ongelijk toen hij in *Het Vaderland* schreef dat De Roos & Overeijnder zich 'als geveleurs en opmerkelijke raamfantasten, schuivende vlakken-componisten' hadden gekenmerkt. Dat gold niet alleen voor dit werk maar ook voor vele andere die het bureau onder handen had genomen. Ook het ontwerp dat het bureau kort daarop maakte voor De Bijenkorf in Rotterdam werd niet bekroond. Daar ging Dudok er met de opdracht vandoor. Wel mochten De Roos & Overeijnder het concertgebouw De Doelen aan de Coolsingel bouwen, dit keer in samenwerking met de architect Verheul. Het bouwwerk steeg nauwelijks boven de middelmaat uit en overleefde het bombardement van Rotterdam niet.

Het meest opmerkelijk bouwwerk van De Roos & Overeijnder blijft het grote rode gebouw van de American Petroleum Company dat men ziet wanneer men vanaf de Utrechtse Baan Den Haag binnenrijdt. Dat

komt vooral door de 60 meter hoge markante toren die expressief uit het rode bakstenen gebouw omhoog stijgt en van verre zichtbaar is. In de kranten werd het gebouw nauwelijks besproken en voor de Rotterdammers zal het van weinig betekenis zijn. Timmer stelt dat architectuurgeschiedenis 'ook altijd reputatiegeschiedenis' is. Het is echter vooral receptiegeschiedenis. De Rotterdammers zullen meer geïnteresseerd zijn in welke gebouwen het duo in hun stad heeft neergezet. De lijst is lang en velen zal het volstrekt onbekend zijn dat De Roos & Overeijnder de architecten van een bepaald gebouw waren. Dat geldt zeker voor het Van Maanenbad, dat een constructief hoogstandje was. Van de talloze gebouwen die het bureau in de Maasstad heeft ontworpen zijn er veel verdwenen, maar misschien staat het stadion van de voetbalvereniging Sparta velen op het netvlies gegrift. Niet vanwege de architectonische kwaliteiten, maar door de sociale beladenheid. De club werd voor de Eerste Wereldoorlog meerdere keren kampioen van Nederland. 'Het Kasteel', zoals het stadion in de wijk Spangen al snel werd genoemd, ontstond tijdens de oorlogsjaren. In bekendheid werd het overklast door het Olympisch Stadion van Jan Wils en korte tijd later door de bekende Kuip van Brinkman & Van der Vlugt.

Het boek van Timmer biedt een interessante inventarisatie van het Rotterdamse architectenbureau. Aan de grote monumenten wordt relatief weinig aandacht geschonken, ook al komen ze natuurlijk in het overzicht voor, maar wat vooral opvalt is het grote aantal herenhuisen, meerdere scholen en volkswoningen. Die laatste ontwierp het bureau voor de steden Arnhem, Assen, Delft, Veendam, Voorburg, Wageningen en Rotterdam. Het bureau was betrokken bij de aanleg van de Rotterdamse wijk Vreewijk en bouwde daar een aantal huizenblokken. Evenals bij ander werk zijn we ons weinig bewust van hun betrokkenheid. Dit boek is een geslaagde poging om de bijdrage van De Roos & Overeijnder aan de vaderlands architectuurgeschiedenis op de kaart te zetten, maar ik ben bang dat die kaart al weer snel zal vervagen.

Herman van Bergeijk, TU Delft/HIT Harbin

Albert Buursma, *Caritas in verandering. Vier eeuwen rooms-katholieke sociale zorg in de stad Groningen* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2017). 352 p. ISBN 9789087046774

DOI: 10.52024/tseg.12303

Hoewel het aantal katholieken in de noordelijke gewesten al vroeg in de zeventiende eeuw veel lager lag dan in bijvoorbeeld Holland en Utrecht, zijn er op bepaalde plekken wel altijd katholieke minderheden blijven bestaan. Een van die plekken was de grootste stad van het gebied, Groningen. Terwijl het leeuwendeel van de bevolking mee ging met de Reformatie, bleef een kleine kern van toegewijde gelovigen ervoor zorgen dat ook in Groningen de katholieke kerk niet helemaal verdween. Zoals elders in de Republiek speelde een elite van vooraanstaande katholieke leken daarbij een doorslaggevende rol: zonder hen en hun bereidheid de zorg voor minder bedeelde geloofsgenoten op zich te nemen, zouden veel arme katholieken hun zielenheil uiteindelijk hebben verspeeld door naar de protestantse kerk over te gaan.

Zo zagen die katholieken dat, en terwijl het geestelijken werd moeilijk gemaakt, hielden leken gemeenschappen overal in de Republiek het katholicisme gaande, ook toen de vervolging van katholieke geestelijken afnam in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het leidde tot een situatie waarin sterke lekenorganisaties konden ontstaan, die het in sommige gevallen volhouden tot de dag van vandaag, zoals bijvoorbeeld het Rooms-Catholiek Oude Armen Kantoor van Amsterdam, dat de vier eeuwen geschiedenis al in 2008 liet vastleggen door de bekroonde en helaas te jong overleden historicus Jurjen Vis (1958-2019). Niet altijd waren de geestelijken blij met wat zij beschouwden als 'lekenvoogdij', en met name na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 poogden de bisschoppen hun invloed op de katholieke armenzorg te vergroten, hetgeen op sommige plaatsen beter lukte dan elders.

In Groningen zien we een vergelijkbare ontwikkeling. Weliswaar duurde het daar tot 1684 voordat de katholieken – daartoe aangemoedigd door de stedelijke overheid – een eigen armenzorg opzetten. Voor die tijd vielen de katholieke armen zoals alle stadsarmen onder de protestantse diaconie, maar die zag de katholieken op een gegeven ogenblik liever gaan dan komen. Al in 1660 werd er geklaagd dat er katholieke Groningers waren die uitsluitend aan de eigen armen geld nalieten. Vanaf de late zeventiende eeuw was er echter een katholieke diaconie,

met uiteindelijk zeven diakenen, voor elke katholieke statie een. Net als elders betrof het hier mannen uit een bovenlaag van de bevolking, middenstanders, maar ook goud- en zilversmeden en andere welgestelde Groningers, zoals in het bijzonder leden van het geslacht Cremers.

Albert Buursma (1960) is een Gronings historicus met een aanzienlijke staat van dienst, die in een eerder boek al de geschiedenis van de protestantse diaconie van Groningen heeft behandeld. Dat boek beschreef de geschiedenis echter tot 1795; in het boek over de katholieke sociale zorg wordt deze behandeld tot 2013. In grote lijnen worden de ontwikkelingen beschreven tot ongeveer 1800; daarna beginnen de bronnen blijkaar wat rijkelijker te vloeien. Aan de orde komen wat men van een boek als dit ook zou verwachten: wie de diaconie zoal bemande, hoe de relatie was tot de kerkelijke overheden (dikwijls gespannen), hoe men aan geld kwam (vooral giften, legaten en collectes) en voor wie er zoal werd gezorgd. Vanaf 1847 werden de Zusters van Liefde ingezet voor de daadwerkelijke zorg in het ‘armhuis’ van de katholieken, iets wat af en aan werd voortgezet tot 1974. Toen verhuisden de laatste bewoners van deze zorginstelling naar een modern bejaardentehuis – Maartenshof – en ontwikkelde de Groningse katholieke armenzorginstelling zich meer tot vermogensfonds dat op aanvraag bijdragen verstrekt aan liefdadige doelen. Waaronder tegenwoordig ook veel doelen in ontwikkelingslanden. Bij alle verandering door de tijd heen, is er ook sprake van aanzienlijke continuïteit: geestelijken klagen ook in moderne tijden dikwijls over de zuinigheid van de lekenbestuurders en pogen geld te krijgen voor andere dan strikt liefdadige doelen, en na al die eeuwen is er pas in 2011 voor het eerst een vrouw in het bestuur benoemd.

Caritas in verandering is een zeer grondige studie van de ontwikkeling van de katholieke armenzorg in de stad Groningen. Buursma heeft de geschiedenis uitvoerig behandeld. De inhoud zal voor een specialist op het gebied van armenzorggeschiedenis niet heel veel nieuws bieden, maar dat is inherent aan het onderwerp: de meeste armenzorg in de Nederlandse geschiedenis verliep langs herkenbare patronen, en er bestond weinig vernieuwingsdrang. Zoals meestal waren de bestuurders gezeten burgers met verantwoordelijkheidsgevoel, die op de centen pasten en zorgvuldigheid betrachtten. Daardoor kon de Groningse katholieke armenzorg tot op de dag van vandaag blijven voortbestaan, zoals zoveel andere Nederlandse instellingen van dien aard. Geen spectaculair verhaal, maar een onmisbaar onderdeel van de infrastructuur die de Nederlandse armen poogde te vrijwaren van de grootste ellende.

Dit Groningse boek is kortom een nuttige aanvulling op de bestaande studies op het gebied van de Nederlandse armenzorg, en draagt ertoe bij dat Groningen op dit vlak inmiddels behoorlijk in kaart is gebracht.

Henk Looijesteijn, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Len de Klerk, *Frédéric en Antoine Plate 1802-1927. Rotterdamse kooplieden, reders en bestuurders* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2019). 368 p. ISBN 9789087048129.

DOI: 10.52024/tseg.12304

Het is nu nauwelijks nog voor te stellen, maar in 1850 was Rotterdam nog een kleine, slecht bereikbare havenstad. Die stad werd bestuurd door een groep van conservatieve, veelal geparenteerde families. Dat weinig dynamische en gesloten stadsbestuur werd opengebroken na de invoering van de nieuwe Gemeentewet in 1851, waardoor nieuwkomers tot het bestuur konden toetreden. Bij dit overbekende beeld van stilstand in Rotterdam kunnen enkele kanttekeningen worden geplaatst. Wellicht was het constateren van die stagnatie toch te veel een projectie vanuit de tweede helft van de negentiende eeuw. Dat meent in ieder geval de historicus Thimo de Nijs in zijn *In een veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse goeode burgerij 1815-1890* (2001). Volgens hem maakte de Rotterdamse economie in de eerste helft van de negentiende eeuw een relatief voorspoedige periode door. Maar pas in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde Rotterdam zich in werkelijk razend tempo tot de belangrijkste Nederlandse overslaghaven voor het Duitse industriële achterland. Frédéric Plate (1802-1883) en zijn zoon Antoine (1845-1927) hebben belangrijke bijdrages aan die ontwikkeling geleverd.

Voor zijn dubbelbiografie kon Len de Klerk, gepromoveerd op de Rotterdamse volkshuisvesting en stedenbouw 1860-1950, beschikken over vele officiële archieven en persoonlijke documenten. De Plates waren bijvoorbeeld betrokken bij de scheepvaart van Rotterdam naar New York. Dat leidde uiteindelijk tot de oprichting van de Holland-Amerika-lijn die vele Oost-Europese migranten naar New York heeft vervoerd. Ze waren vennoot bij een cargadoorbedrijf, ze waren lid van de Rotterdamse gemeenteraad en ze werden president van de Kamer van Koophandel. Ook was Antoine Plate betrokken bij nieuwe projecten, zoals een

bovengrondse spoorlijn dwars door de stad. Pas toen kreeg Rotterdam goede treinverbindingen met de rest van Nederland. En hij was natuurlijk ook betrokken bij het belangrijkste infrastructurele project voor de toekomst van de haven: de aanleg van de Nieuwe Waterweg. Vader en zoon participeerden bovendien in diverse charitatieve instellingen van de stad. Door de grote diversiteit van hun activiteiten levert de dubbelbiografie tevens een informatief beeld van het economische, politieke en culturele leven in het Rotterdam van die tijd.

In de eerste zeven van de in totaal elf hoofdstukken komen deze onderwerpen uitgebreid aan de orde. Niet alles wat beschreven wordt over de genoemde thema's is nieuw, maar De Klerk geeft door nieuwe bronnen veel details en nuttige toelichtingen, ook voor wie kennis van de Rotterdamse materie heeft. Zo merkt hij terecht op dat president Kamer van Koophandel destijds een prominente openbare functies was. Dat is het nu veel minder het geval. Hoofdstuk 8 schetst Antoine Plate als liberaal en vurig aanhanger van de vrijhandel. Hoofdstuk 9 gaat over Rotterdam tijdens de Eerste Wereldoorlog en de positie van Antoine Plate daarbij. De Plates leefden en handelden binnen de economische, politieke en culturele verhoudingen van hun tijd. De Klerk besteedt veel aandacht aan die verhoudingen en zijn literatuurlijst laat zien dat hij goed thuis is in de bestaande historische literatuur over Rotterdam. Maar meer theoretische studies over ondernemers of havenbaronnen ontbreken vrijwel. Het boek bevat veel goed gekozen illustraties die echt iets toevoegen. Vijf informatieve bijlagen ronden het boek af.

De ouders van Frederic, en dus de grootouders van Antoine Plate, waren Duitse migranten. De moeder stamde uit een familie van hugenoten van wie de voorouders uit Frankrijk waren gevlucht. Ook in Rotterdam bestond een omvangrijke hugenotengemeenschap, veelal lid van de Waalse kerk. Zo bekleedden leden van de familie De Monchy vooraanstaande posities. De Klerk stelt vast dat in het netwerk waarvan Frédéric Plate deel uitmaakte rond 1860 verrassend veel lidmaten van de Waalse Kerk participeerden. In Amsterdam participeerden veel Doopsgezinden op dezelfde manier, en ook enkele Joodse bankiers. In Rotterdam werd de Joodse Lodewijk Pincoffs (1827-1911) berucht wegens zijn frauduleuze handelen die de bankier Marten Mees in grote financiële problemen bracht. Het is onvermijdelijk dat De Klerk over hem schrijft, maar het beste verhaal over Pincoffs en zijn belangrijke bijdrage aan de Rotterdamse ontwikkeling en latere fraude heeft Bram Oosterwijk (2011, De Klerk verwijst naar de verouderde druk uit 1979) geschreven.

In hoofdstuk 4 worden de Plates beschreven als lieden met een hart voor Rotterdam. Frédéric Plate heeft veel werk verzet om de opleiding op de Zeevaartschool te moderniseren en aan te passen aan de stoomvaart. Hij was ook betrokken bij de oprichting van het Zeemanshuis dat in 1856 werd geopend. Het Zeemanshuis was opgericht met de bedoeling zeelieden beter onderdak te bieden en ze te beschermen tegen zogenaamde ‘slaapbazen’ die veel geld van hen aftroegden. De opzet en financiering van het Zeemanshuis is een vroeg voorbeeld van de modernisering van de filantropie door middel van een vereniging met aandelen. Antoine Plate ontving weinig onderwijs. Zoals gebruikelijk bij zonen van kooplieden in zijn tijd volgde hij stages bij enkele zakenrelaties van zijn vader. Hij zou een ijverige autodidact blijven die later dege-lijke nota’s zou schrijven, onder andere over vrijhandel.

In zijn laatste hoofdstuk biedt de schrijver inkijkjes in het familieleven en de vrienden- en zakenkring van Antoine Plate. Die inkijkjes zijn vooral gebaseerd op persoonlijke brieven en het is opvallend hoe weinig er bekend is over Frederika Wilhelmina Engelbrecht, de echtgenote van Antoine Plate. Er resteert slechts een enkele brief van haar. Ik vind het jammer dat De Klerk het bovengenoemde boek van De Nijs niet noemt. Het zou een mooie aanvulling zijn geweest waardoor verdere vergelijkingen mogelijk waren geweest met andere Rotterdamse families uit de gegoede burgerij in die tijd. Veel families uit de financieel-economische elites waren geparenteerd. Callahan schrijft in haar studie over de Rotterdamse havenbaronen: “elite daughters never married outside their class, almost never married outside their own small circle and some, who took first and second cousins as their husband, never even married outside their family,” (1981, p. 225). Hetzelfde huwelijkspatroon is ook te vinden bij Doopsgezinde families in Amsterdam.

Antoine Plate zorgde goed voor twee jonge neven: Karel van der Mandele en Willem Engelbrecht. “Antoine heeft Karel en Willem op posities gebracht die voor deze niet-Rotterdamers startplaatsen bleken voor succesvolle maatschappelijke loopbanen,” oordeelt de biograaf. Tot de kennissenkring behoorde de zakenman Anton Kröller, maar een vertrouwelijke en persoonlijke vriendschap is het nooit geworden. Schilderijen uit de collectie van diens vrouw Helene Kröller-Müller vond Antoine Plate afschuwelijk.

Wat duidelijk uit de dubbelbiografie blijkt, is het grote aantal activiteiten dat door vader Frédéric Plate en vooral door zijn zoon Antoine werd ontplooid. Bijlage 3 vermeldt de functies van Antoine Plate. Als directeur of venoot had hij onder andere te maken met scheepvaartmaatschappij-

en en de cargadoorfirma Wambersie & Zoon. Hij had diverse commissariaten, zoals bij de Rotterdamsche Bank. Zulke functies zijn ook tegenwoordig niet ongebruikelijk. Wel geldt dat voor de diverse politieke functies die hij als zakenman bekleedde: lid van de gemeenteraad, de Tweede Kamer en de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Als vurig aanhanger van vrijhandel participeerde hij in vele staatscommissies en schreef hij menige nota. Antoine Plate leefde nog in een tijd waarin de economische en politieke velden sterk overlaptten. Pas na de invoering van het algemeen kiesrecht veranderde dat. Een ander aspect van Antoine's persoonlijkheid was dat hij ook betrokken was bij het Rotterdamsche Leeskabinet.

Len de Klerk heeft een gedetailleerd – voor algemene lezers misschien soms te gedetailleerd – boek geschreven over een ondernemende vader en zoon die tot na de Eerste Wereldoorlog in belangrijke mate meehielpen bij de ontwikkeling van Rotterdam als wereldhaven. Hij voegt daarmee een interessante en rijke studie toe aan de niet erg lange lijst van biografieën over Nederlandse ondernemers.

H. Schijf, emeritus Universiteit van Amsterdam

John Smit, *Tussen leger en maatschappij. Militaire muziek in Nederland 1819-1923* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2021). 480 p. ISBN 9789087049157.

DOI: 10.52024/tseg.12305

In *Tussen leger en maatschappij* bestudeert John Smit de ontwikkeling van de militaire muziek in Nederland in de lange negentiende eeuw – een periode van niet alleen budgettaire veranderingen (met effecten op de verloning van militaire muzikanten en de bezetting van muziekkapellen), maar ook grote ontwikkelingen in de bouw van blaasinstrumenten, een uitbreiding van professionele en amateurmuziek, en belangrijke politiek-militaire gebeurtenissen zoals de Frans-Duitse Oorlog en de Eerste Wereldoorlog. Smits studie is chronologisch opgebouwd, en volgt zo de materiële en ideologische verschuivingen rond militaire muziek doorheen de eeuw. Hij hanteert daarbij een opvallend internationaal perspectief: *Tussen leger en maatschappij* plaatst de Nederlandse militaire muziek in de context van de soms tegenstrijdige ontwikkelingen in Frankrijk, de Duitse landen (vooral Pruisen) en België. Dat stelt hem enerzijds in staat om een omvattend beeld te schetsen van de instrinsiek

internationale praktijk van de muzikanten, dirigenten en instrumenten, maar ook om hier en daar specifiek ‘Nederlandse’ ontwikkelingen te onderscheiden en verklaren – zoals de atypische plaats van de ‘mars’ in de Nederlandse militaire compositiecultuur (p. 342-355).

Smit heeft een achtergrond als zowel archivaris en muzikant, en dat blijkt ook uit de uitgesproken gedetailleerde kennis en empirische precisie in dit boek. *Tussen leger en maatschappij* is een lijvig, rijk geïllustreerd werk dat niet alleen op een grondige studie van militaire interne discussie over de militaire muziek berust, maar ook op een brede selectie van representaties en uitwisselingen in de lokale en nationale pers, en in het parlement. Het resultaat is een naslagwerk dat het instrumentarium, het personeelsbestand en de interne status van muziek binnen de Nederlandse strijdmacht systematisch uiteenzet. Bovendien bevat het boek een uitgebreid persoonsregister en veertien bijlagen met meer empirische informatie over bijvoorbeeld de discografie en het repertoire van de Nederlandse krijgsmacht. Zoals aangegeven in de inleiding, heeft Smit daarbij gebruikgemaakt van een relatief smalle definitie van zijn onderzoeksonderwerp: aan de connecties tussen militaire muziek en een bredere Europese muziekgeschiedenis, of de Nederlandse militaire geschiedenis, besteedt hij relatief weinig aandacht. Dat voelt soms als een gemiste kans om deel te nemen aan bredere historiografische debatten: de ‘diapason queestie’ bijvoorbeeld (een discussie over de standaardisering van de toon) die hij beschrijft in hoofdstuk drie, lijkt hier vooral een onderonsje tussen Nederlandse en Europese muzikanten over een relatief eenvoudige praktische kwestie. De rijke discussie in de wetenschaps- en muziekgeschiedenis over de rol van de gestandaardiseerde toon in de ontwikkeling van Westerse ideeën over akoestiek, of muzikale autoriteit en smaak, is afwezig, terwijl Smit daar met zijn werk net een vernieuwende bijdrage aan had kunnen leveren.

Ondanks de nadruk op maatschappij in de titel, lijkt dit werk vooral uitgesproken institutioneel in aanpak en thematiek: actoren (met name directeurs en kapelmeesters), budgetten en materieel binnen de strijdmacht staan centraal. Daarmee is *Tussen leger en maatschappij* echter niet zomaar een geschiedenis van ‘grote mannen’: net omdat Smit zo gedetailleerd ingaat op alle aspecten van het empirische materiaal in de militaire archieven⁴ kan hij ook inzichten verschaffen in het dagelijks leven van de muzikanten waarover hij schrijft. Zo komt bijvoorbeeld

4 Archieven m.b.t. de strijdmacht in het Nationaal Archief en het Koninklijk Huisarchief zijn geraadpleegd, en de vernieling van het muzikaal archief in de Oranjekazerne door brand in het begin van de twintigste eeuw wordt ook grondig beschreven.

de praktijk van transcriptie en het componeren van bewerkingen (een vaak onderbelicht aspect van de muziekgeschiedenis, waar de nadruk veelal op originele composities ligt) sterk naar voren. Ook de interpersoonlijke relaties tussen de hoofdpersonages komen levendig naar voren...zo leren we bijvoorbeeld dat de dirigerestok van Francois Dunkler (dirigent van het stafmuziekkorps van de grenadiers en jagers, en later inspecteur der muziekkorpsen) niet alleen in handen van zijn opvolger Nicolai terecht kwam, maar later ook door diens weduwe werd doorgegeven aan Gottfried Mann: een materiële herinnering aan het intergenerationele karakter van historische evolutie (p. 189). Deze verhalen nemen de vorm aan van anekdotiek, maar bieden ook een uitstekend vertrekpunt voor socio-culturele perspectieven op de geschiedenis van de militaire muziek als niet alleen een institutionele of esthetische praktijk, maar ook als een emotionele aangelegenheid.

De verschillende rollen van muziek binnen het leger komen versnipperd aan bod: Smit wijst op verschillende visies over hoe muziek kon bijdragen aan het prestige van de strijdmacht ten opzichte van de bevolking maar ook aan het moreel van de soldaten (p. 94), de mogelijke rol van militaire muziek in de culturele opvoeding van militairen (p. 145) en de ontspanning die muziek kon bieden (p. 280). In een periode waarin militaire muziek nauwelijks of geen rol meer speelde op het slagveld (p. 396), bleef deze muziek een belangrijk aspect van het militaire leven en een bron van discussie. Uit deze wat gefragmenteerde beschrijvingen komt een mogelijke evolutie van de rol van de muziek in de Nederlandse strijdmacht wat moeizaam naar voor. Ook de spanningen tussen de muzikale en militaire verwachtingen en verantwoordelijkheden van de 'geüniformeerde artiesten' (p. 384) komen verspreid aan bod. De volgehouden chronologische structuur van het boek (die ook wordt aangehouden in de samenvattingen van elk hoofdstuk) staat een heldere conclusie hier wat in de weg.

Met deze opbouw en de vele institutionele details is *Tussen leger en maatschappij* mogelijk een wat te veeleisende tekst voor niet-experten. Tegelijk kan het, door de rijkdom aan inzichten in de praktische organisatie, interpersoonlijke relaties, dagelijkse muzikale praktijken en politiek-culturele opinies over het belang van de band tussen leger, muziek en maatschappij, een belangrijke bijdrage leveren aan onderzoek buiten de institutionele context van de strijdmacht, en ver buiten de grenzen van de Nederlandse geschiedenis.

Josephine Hoegaerts, Helsingin Yliopisto

Henk-Jan Dekker, *Cycling Pathways. The Politics and Governance of Dutch Cycling Infrastructure, 1920-2020* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022). 404 p. ISBN 9789463728478.

DOI: 10.52024/tseg.12306

Waarom is Nederland een fietsland? Dat, in een notendop, is de vraag die Henk-Jan Dekker probeerde te beantwoorden in zijn doctoraatsverhandeling aan de Technische Universiteit Eindhoven, die nu in boekvorm is verschenen. Nederland, zo betoogt Dekker, is een *outlier* in Europa wanneer het op fietsmobiliteit aankomt. Terwijl fietsers na 1945 op nagenoeg het hele continent plaats moesten maken voor Koning Auto, bleven de Nederlanders belang hechten én ruimte geven aan de fiets. Dat maakte van het land een van de meest fietsvriendelijke gebieden ter wereld.

Dekker gaat doorheen de twintigste eeuw op zoek naar de wortels van dat *Dutch model*. Hij kiest daarbij voor een bestuurskundig perspectief en bestudeert hoe beleidsactoren – zowel overheden als middenveldorganisaties – op verschillende niveaus vorm gaven aan fietsbeleid en infrastructuur. *Path dependence* of padafhankelijkheid is daarbij een sleutelbegrip. Dat Nederland zo'n grote waarde hecht aan de fiets als een publiek goed, zo betoogt Dekker, is het resultaat van beleidskeuzes die Nederland op kritieke punten doorheen de twintigste eeuw maakte. Die hadden blijvende gevolgen voor hoe het land zijn mobiliteit inrichtte.

Dekkers inzichten zijn goed ingebed in de bestaande historiografie over de Nederlandse (fiets)mobiliteit, die – tussen haakjes – voor een groot deel werd geproduceerd aan dezelfde universiteit waar hij zijn doctoraat verdedigde. Nochtans houdt dat hem niet tegen om de gaten in die studies te identificeren. En hoewel hij geen internationaal vergelijkende studie wil schrijven, kadert hij belangrijke momenten uitgebreid in de bredere Europese situatie. Daardoor komt het afwijkende karakter van het Nederlandse fietsbeleid nog beter uit de verf.

Een cruciaal moment waarop dat beleid vorm kreeg, was de invoering van de nationale fietstaks in 1924. Die moest aanvankelijk vooral de begroting in evenwicht brengen, maar versterkte de status van fietsers als belasting betalende burgers in de strijd om de openbare ruimte. Om hen tegemoet te komen, voerde de overheid het concept van verkeersscheiding (*traffic separation*) in. Vrij liggende fietspaden, betaald vanuit het door de fietstaks gefinancierde Wegenfonds, werden een vast onderdeel van de nationale wegnbouwnormen.

Die keuze werd niet gemaakt met alleen fietsersbelangen in het achterhoofd. Aparte fietspaden moesten de hoofdwegen immers vrij maken voor ander, gemotoriseerd verkeer. Maar ze had wel verreikende gevolgen. Toen de auto in de jaren 1950 en 1960 het Europese mobiliteitsbeleid ging bepalen, bleef er in Nederland ruimte voor fietsers op die aparte paden en stelden beleidsmakers hun positie nooit fundamenteel in vraag. Het Nederlandse fietsgebruik bleef hoog, de waarde van het voertuig voor transport en recreatie bleef erkend.

Dekkers focus ligt in deze analyse niet alleen op het nationale beleidsniveau. Lokale en provinciale overheden, zo toont hij op overtuigende wijze, speelden een sleutelrol in het Nederlandse fietsbeleid. Tegenover een nationale overheid die wel algemene richtlijnen uitwerkte en de subsidies beheerde maar zelden een coördinerende rol op zich nam, waren zij vaak de gangmakers van concreet beleid rond fietsveiligheid, -comfort en -infrastructuur. Meestal deden ze dat bovendien in nauw samenspel met actoren uit het middenveld. Dekker ziet hier het befaamde Nederlandse poldermodel in actie. Tot in de jaren 1960 was de Algemeene Nederlandsche Wielrijders Bond (ANWB) de spil van het Nederlandse beleid rond weginfrastructuur. De ANWB was goed verbonden met de politieke en maatschappelijke elite, en bouwde een expertise op rond wegebouw, mobiliteit en recreatie waar overheden op alle niveaus gretig gebruik van maakten. En hoewel ze evengoed de belangen van automobilisten verdedigde, bleef ze gehecht aan de fiets.

In de jaren 1970 werd haar rol goeddeels overgenomen door de Fietsersbond. Die werd in 1975 opgericht als de Eerste Enige Echte Nederlandse Wielrijdersbond, een onverholen kritiek op het feit dat de ANWB volgens haar de fietsersbelangen verwaarloosde. Ze ontstond op een moment waarop de fiets meer in de verdrukking kwam in de openbare ruimte, vooral in de steden, en diverse middenveldorganisaties (zoals *Stop de Kindermoord*) pleitten voor een veiliger verkeer op mensmaat, met meer ruimte voor de fiets. In plaats van te blijven hangen in de contestatie van de tegencultuur uit de jaren 1960, slaagde de Fietsersbond erin uit te groeien tot een expertiserijke partner van beleidsmakers. Ze gaf zo de fietsers opnieuw een stem en het Nederlandse fietsbeleid een nieuw elan, vooral in de steden.

De vele *case-studies* en portretten van plaatselijke en provinciale beleidsmakers, middenveldfiguren en fietsactivisten maken duidelijk hoe het Nederlandse fietsbeleid niet alleen een zaak van Den Haag en de grootsteden was. Het stedelijke fietsactivisme van de jaren 1970 steunde in Nederland op een historisch verankerd beleid op verschillende ni-

veaus en op een breed gedragen fietscultuur, die de springplank voor haar succes vormde.

Dekker surft met schijnbaar gemak doorheen deze complexe geschiedenis. Hij maakt scherpe analyses en heeft ruimte voor verrassende invalshoeken. Het hoofdstuk waarin hij aantoonst hoe de komst van de bromfiets de discussie over de naoorlogse fietsinfrastructuur op scherp zette door de overbevolking van fietspaden die de massa brommers veroorzaakte, is bijvoorbeeld een plezier om te lezen.

Toch een puntje van kritiek, hoewel dat eerder vormelijk dan inhoudelijk is: de structuur van de tekst had beter gekund. Nu is het soms te duidelijk dat we het doctoraatsmanuscript van Dekker krijgen voorgeschoteld. De samenvattende inleidingen aan het begin van elk hoofdstuk, gecombineerd met de besluiten op het einde van diezelfde hoofdstukken én op het einde van elk boekdeel, zorgen voor meer herhaling dan nodig is. Dat geeft het geheel soms een nogal schools gevoel. Maar het blijft muggenzifterij. Dit boek belooft immers onmisbaar te worden voor iedereen die het Nederlandse fietsbeleid wil doorgronden.

Stijn Knuts, Historisch projectbureau Geheugen Collectief

Bert Koene, *De man die op Thorbecke moest passen. Politicus, vrijmetseelaar en slavenvriend Jan Nedermeijer van Rosenthal, 1792-1857* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021). 209 p. ISBN 9789463725262.

DOI: 10.52024/tseg.12307

Johan Theodorus Hendrik Nedermeijer ridder van Rosenthal (1792-1857) zal bij weinig mensen een belletje doen rinkelen. Bij de connaisseur van de midden-negentiende-eeuwse Nederlandse parlementaire politiek zal hij bekend staan als een wat gematigde liberale edelman uit Gelderland. Hij behoorde in de Tweede Kamer tot de voorstanders van grondwetswijziging vóór 1848, en formeerde met Thorbecke diens eerste kabinet in 1849. Van Rosenthal werd gezien als iemand die Thorbecke mogelijk zou kunnen matigen – vandaar de titel van het boek. Daar slaagde de aimabele maar weinig daadkrachtige notabele niet in. Hij werd Minister van Justitie, maar strandde op een poging een wet op de rechterlijke organisatie te voltooien. In 1852 trad hij af, waarna hij de rest van zijn leven goeddeels doorbracht in privésferen, tot hij stierf in 1857.

De vraag is waarom deze niet heel lange of opmerkelijke Haagse carrière een biografie rechtvaardigt. Eén levensfeit van Van Rosenthal is echter markant. Hij schreef al in 1816 een juridische dissertatie waarin hij zich krachtig uitsprak voor afschaffing van slavernij en slavenhandel. Hoewel hij daarin niet de enige of eerste was (een jaar later verscheen de utopische roman *Aardenburg* van Petronella Moens, die zich al sinds de late achttiende eeuw tegen slavernij uitsprak), was het in het vroeg-negentiende-eeuwse Nederland toch opmerkelijk. Voor zover er belangstelling voor het onderwerp bestond, was de publieke opinie overwegend tegen afschaffing. Het hielp de verspreiding van Van Rosenthals boodschap niet dat de dissertatie, zoals toen gebruikelijk, in het Latijn verscheen. Pas in 1841 werd zijn boodschap enigszins opgepikt, waarna Van Rosenthal een rol speelde in de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij.

Koene en classicus Dirk Kottke bewijzen de geschiedschrijving van de Nederlandse antislavernijbeweging een dienst met hun vertaling van Van Rosenthals dissertatie. Helaas doet Koene echter weinig moeite om de relevantie van het proefschrift voor deze geschiedschrijving te duiden, noch om Van Rosenthals argumentatie te verklaren en contextualiseren. Was hij vernieuwend, of juist conventioneel? Dezelfde analytische zwakte kenmerkt de rest van het boek goeddeels. Koene reconstrueert zorgvuldig, en op vlot geschreven wijze, Van Rosenthals leven. Hij had een adellijke vader uit Pruisen, die een schandaal veroorzaakte, het gezin verliet en aan lager wal raakte. Van Rosenthal werd advocaat en werd actief in het armbestuur, culturele genootschappen en de vrijmetselarij. In 1833 werd hij gekozen in de Arnhemse Stedelijke Raad, en in 1841 door de Gelderse Staten in de Tweede Kamer, waar hij zich gematigd liberaal opstelde. Zeven jaar later werd hij daar via rechtstreekse verkiezingen opnieuw in gekozen, waarna eerder vermelde ministerscarrière zich afspeelde. Koene verklaart Van Rosenthals keuzes steeds vanuit verondersteld individuele karaktereigenschappen, die tegelijk nogal algemeen geformuleerd worden, zoals diens gevoel voor het 'nut van het algemeen' dat tegelijk door standsbesef getekend werd. Dit waren in de betere kringen echter algemeen geldende normen, die de auteur weinig als zodanig duidt. De vraag is, kortom, wat deze biografie oplevert als maatschappijanalyse óf als karakterstudie.

Er zijn interessante vragen te stellen over Van Rosenthal. Zijn politieke stellingnames waren zo af en toe opvallend tegenstrijdig. Hij was doorgaans gematigd en compromisbereid, maar soms sterk principieel. Hij schurkte in tal van zaken aan tegen de parlementaire libera-

len, maar bekende zich niet als Thorbeckeaan. Koene hint soms op de ideeënwereld die coherentie zou kunnen aanbrengen in de contradicties: Van Rosenthal was – in de woorden van de *Arnhemse Courant* – een ‘conservateur progressif’, een ‘Peelite’ (p. 95). Hij was, zoals de achterflap stelt, iemand bij wie de toenmalige botsing tussen conservatisme en standenmaatschappij, en liberalisme en democratie, zich *binnen* hart en hoofd afspeelde. Dit is overigens al wel eerder gesteld, door Remieg Aerts, die Van Rosenthal in *Thorbecke wil het* (2018) iemand noemt ‘van de oude en nieuwe wereld’. Deze biografie was een mooie gelegenheid geweest om de denkwereld van de grote groep niet-Thorbeckeaanse, gematigde liberalen eens uit te lichten, of de politieke habitus van de Gelderse notabelen, waar Van Rosenthal een vertegenwoordiger van was. Koene laat het echter goeddeels na. Het blijft soms bij een wat droge opsomming van de wetsvoorstellen die Van Rosenthal lanceerde, zonder poging hierin een intellectuele rode draad te vinden. Koene stelt dat zijn onderzoeksobject stapje voor stapje werkte en pragmatisch handelde – als een ‘negentiende-eeuwse Mark Rutte’ (p. 198). Maar hoe graag een politicus als Rutte zichzelf ook zo wil neerzetten, achter diens handelen schuilt toch altijd een ideeënwereld.

Het meest overtuigend is het hoofdstuk waarin Koene Van Rosenthal neerzet als een perfectionistische twijfelaar in de context van de parlementaire politiek na 1848. De onzekere jurist miste de intellectuele arrogantie van een Thorbecke die nodig was om in deze omgeving een sterk minister te zijn. Onder grote deadlinedruk trachtte Van Rosenthal de wet op de nieuwe rechterlijke organisatie aangenomen te krijgen, terwijl de Tweede Kamer nog worstelde met haar wetgevende instrumentarium maar tegelijk de minister genadeloos bekritiseerde. Het hoofdstuk maakt, in aanvulling op Jouke Turpijns *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (2008), inzichtelijk hoe kabinet en volksvertegenwoordiging, ministers en Kamerleden nog bezig waren de onderlinge rollen af te bakenen, waarbij individuen makkelijk konden sneuvelen. ‘Ik meen dat zelfvertrouwen niet altijd de waarborg is der deugdzaamheid van hetgeen men voorstaat’, verzuchtte Van Rosenthal kort voor zijn aftreden (p. 149) – een mooi citaat dat tegelijk direct inzicht biedt in zijn karakter.

Verder blijft de analyse van de invloeden op en drijfveren van Van Rosenthal tamelijk aan de oppervlakte. Natuurlijk kunnen primaire bronnen hun beperkingen hebben, maar dan zijn vergelijkende en contextuele analyse altijd nog opties. Tegelijk schrijft Koene aan sommige personen, zoals Van Rosenthals vader, juist wel weer heel specifieke

ke motivaties toe (p.15), die dan niet direct onderbouwd worden met bronmateriaal. Al met al is de ietwat onfortuinlijke titel van het boek wel gepast. Van Rosenthal blijft ‘de man die op Thorbecke moest passen’, maar wat hem motiveerde, hoe dat in zijn tijd paste en hoe dat ons beeld van hem en zijn tijd zou moeten veranderen – dat blijft ietwat in het ongewisse.

Adriejan van Veen, Radboud Universiteit Nijmegen

W.B. Waldus, *De Zuiderzee als transportlandschap. Historische maritieme archeologie van de turfvaart (1550-1700)* (Groningen: Eigen beheer, 2021). 340 p. Geen ISBN.

DOI: 10.52024/tseg.12308

Tijdens het schrijven van deze recensie in het voorjaar van 2022 hield heel Europa zijn hart vast voor een serieuze energiecrisis als gevolg van het dichtdraaien van de gaskraan door de belangrijkste leverancier, Rusland. Een op welvaart ingestelde samenleving is zonder betrouwbare, massale en betaalbare aanlevering van energie immers niet mogelijk. Dat is nu zo en het was 400 jaar geleden niet anders. Alleen heette die brandstof toen turf.

In zijn dissertatie vertelt maritiem archeoloog Wouter Waldus een ook voor niet-ingewijden leesbaar verhaal over de turfvaart van Noord-Nederland naar Holland in de periode 1550-1700. Zonder die turf was de economische groei van de Hollandse steden ondenkbaar geweest. Grote energieverbruikers als steenbakkerijen, bierbrouwerijen, broodbakkerijen en tal van andere trafieken hadden zonder deze goedkope energiebron niet kunnen bestaan. De tweede belangrijke energiebron, voor de massale vloot van turfschepen, was windenergie. Dit boek laat zien hoe de winning, de handel en het transport van turf plaatsvonden en met wat voor soort schepen dit gebeurde. Ook de sociale positie en het werk van de immens grote groep turfschippers komen uitgebreid aan bod.

Maar de auteur presenteert met dit boek meer dan alleen een boeiend historisch verhaal. Hij introduceert ook een vernieuwende onderzoeksmethode, om de maritieme archeologie te bevrijden van het eenzijdige accent op scheepsbouwtechniek en scheepstypen. Hij noemt deze methode ‘historische maritieme archeologie’. In de woorden van

uw recensent: dat is archeologie die sublimeert naar geschiedschrijving.

De traditionele werkwijze biedt weinig mogelijkheden om aan te sluiten bij probleemgestuurd wetenschappelijk onderzoek. Hierdoor worden kansen gemist, in een land dat beschikt over het grootste wrakenbestand ter wereld uit de vroegmoderne en moderne tijd: de voormalige Zuiderzeepolders. Om de maritieme archeologie te integreren in het algemenere historische discours ontwerpt de auteur eerst een theoretisch kader. De traditionele methode van de maritieme archeologie kenmerkt zich volgens de auteur niet alleen door een eenzijdige focus op techniek, maar ook door opgegraven scheepswrakken te beschouwen als ‘tijdscapsules’ in plaats van schakels in soms lange ketens van transport en gebeurtenissen.

Voor het theoretisch kader van deze studie grijpt Waldus terug op de moderne sociaaleconomische geschiedenis, de analysemethode van de Franse *Annales* en het ‘maritieme-cultuurlandschapsmodel’ van de Zweedse maritieme archeoloog Westerdahl, waarin een scheepswrak beschouwd wordt als een deel van een traject in een maritiem cultuurlandschap en dus niet als een tijdscapsule. Waldus laat zien hoe de Zuiderzee en de hierin uitkomende kleine binnenwateren samen eeuwenlang zo’n geïntegreerd transportlandschap vormden. Via de *Annales*-methode wordt het Zuiderzeetransportlandschap opgevat als een structuur, de sociaaleconomische leefwereld van de schippers als de conjuncturen en de scheepsrampen die sommige turfschepen tot wrak maakten als de evenementen.

Deze positionering van de maritieme archeologie is nieuw in Nederland. Door de archeologie worden met behulp van specialistische expertise en methoden bronnen toegankelijk gemaakt die zich onder de grond of onder water bevinden. Diverse (digitale) nieuwe onderzoekstechnieken hebben in de afgelopen decennia tot spectaculaire resultaten geleid maar nieuw bronnenmateriaal leidt uit zichzelf niet tot probleemgestuurd wetenschappelijk onderzoek. Het wordt pas geschiedschrijving als de archeoloog vanuit een vraagstelling werkt die deel uitmaakt van een breder discours.

Ondanks zijn vernieuwende aanpak komt de auteur niet helemaal los van oude denkkaders. Drie scheepswrakken van turfschepen in de provincie Flevoland brachten hem ertoe hier een promotieonderzoek aan te wijden. De centrale vraagstelling is nu geformuleerd als: “wat kunnen de wrakken ons vertellen over de aard en ontwikkeling in de binnenvaart, in het bijzonder de turfvaart, in relatie tot de economische

bloei 1550-1700?" Met andere woorden: wrak zoekt geschiedenis. Maar wrakken vertellen uiteraard niets. Het was consequenter geweest als de auteur was uitgegaan van een vraagstelling vanuit het historisch discours over deze periode.

Terug naar het historische verhaal. Wat weten we na het lezen van dit boek over de turfvaart in deze periode? Wat levert het nieuwe theoretisch kader op waarin de turfvaart als een traject wordt opgevat, van winning tot energieverbruik; waarin de Zuiderzee een transportlandschap was dat vele eeuwen stand hield en bepalend bleef, waarin duizenden schippers als individuele ondernemers actief waren? Macroeconomisch gezien leren we dat turfschepen, met een geschat aantal van 1,2 miljoen afvaarten in deze periode, verreweg de omvangrijkste groep schepen in de Republiek vormden. De turfvaart is ook veel meer dan alleen maar representatief voor de binnenscheepvaart. Het was grotendeels de binnenvaart over de Zuiderzee. Ook over de economische positie van de schippers en hun sociale leven weten we door deze studie veel meer. De auteur geeft hierover veel informatie, met oog voor details. Archeologische bronnen blijven overigens cruciaal voor het sociale aspect, vooral omdat de 'wilde vaart' weinig schriftelijke bronnen naliet.

De houten scheepsbouw bleef zich in de turfvaart eeuwenlang ontplooiën als een structuur, ondanks enkele belangrijke innovaties in korte tijd. De aan deze specifieke transportzone aangepaste scheepstypen voldeden zo goed dat zelfs de veel latere ijzeren zeilende binnenvaartschepen meestal hun traditionele vormen voortzetten.

Henk Dessens, Oud-directeur collecties van Het Scheepvaartmuseum
Amsterdam

Bob Van de Voorde, Herman Balthazar en Jan Van Doorslaer, *Dagblad Vooruit 1884-1967* (Gent: Amsab – Instituut voor Sociale Geschiedenis, 2021). 200 p. ISBN 9789464330052.

DOI: 10.52024/tseg.12309

Wandelend in de Sint-Pietersnieuwstraat in Gent wordt de blik getrokken door een iconisch gebouw in de stijl van de nieuwe zakelijkheid, met binnen elementen uit de art deco. De aan de linkerkant van de voorgevel verticaal oprijzende rode letters vormen de naam *Dagblad Vooruit*. Het gaat om het door architect Fernand Brunfaut (1886-1972)

ontworpen ‘perspaleis’ dat het socialistische dagblad van die naam begin 1931 betrok. In de drukkerij met de voor de socialistische beweging typerende naam Het Licht vielen de drukpersen op 31 januari 1986 stil. ‘Het Licht gedooft’ luidde de kop op de voorpagina van *Vooruit* op 22 januari van dat jaar. Uit een piepklein afgedrukte toevoeging blijkt dat het gaat om *De Gentse Morgen*, een kopblad of eerder een editie van *De Morgen*, het dagblad dat sinds 1978 de voortzetting is van de socialistische *Volksgazet* en de *Vooruit*. Overal in West-Europa kwamen de sociaaldemocratische dagbladtitels in de problemen – ook wanneer ze zich al hadden bevrijd van het stempel ‘partijkrant’. Zo verscheen op 30 maart 1991 in Rotterdam het laatste nummer van *Het Vrije Volk*. Het was de afsluiting van een neergang gedurende twintig jaar.

Dankzij persgeschiedschrijving kunnen verdwenen dagbladtitels tot leven worden gewekt, vooral wanneer de bewaard gebleven leggers gedigitaliseerd beschikbaar komen. Persgeschiedenis kent uiteenlopende beoefenaren en leidt tot niet onder één noemer te brengen resultaten in de vorm van publicaties. Men denkt daarbij nog steeds het eerst aan gedrukte uitgaven, maar wie Wikipedia raadpleegt, ontdekt dat van menige titel digitaal een meer of minder betrouwbaar lemma te vinden is. Voor het ontdekken van de samenhang in het dagbladbedrijf als commerciële activiteit en de journalistiek als vorm van dienstverlening in een politiek-maatschappelijke context blijven op wetenschappelijk onderzoek gebaseerde standaardwerken hun waarde behouden. In het geval van *Vooruit* is dat de voor het laatst in 2010 bijgewerkte editie van *De pers in België. Het verhaal van de Belgische dagbladpers: verleden, heden en toekomst* van Els De Bens en Karin Raeymaeckers van de Universiteit Gent. Dit boek vervangt al vele jaren *Evolutie van de communicatiemedia* van de communicatiewetenschappelijke pionier van de persgeschiedschrijving in België, Theo Luykx (1913-1977), wiens opvolger De Bens was. Aan dezelfde universiteit bezorgde de historicus Romain van Eenoo bronnenpublicaties in de vorm van repertoria van in België verschenen kranten en tijdschriften. Ze gaven een halve eeuw geleden al een impuls aan het pershistorisch onderzoek die nog steeds doorwerkt.

Ongeacht of de onderzoeker zich in de geschiedwetenschap situeert of kiest voor het perspectief van media- of communicatiegeschiedenis, persgeschiedenis is nog steeds een soort onderkruipertje van Clio met haar gevestigde academische specialismen. Bijzonder is wel dat pershistorisch onderzoek sinds jaar en dag niet is voorbehouden aan uitsluitend academici of universitaire studenten. Journalisten hebben zich bij gelegenheid van jubilea altijd graag in de geschiedenis van hun krant

verdiept en jubileumnummers of jubileumboeken samengesteld. Ze beschikten vaak nog over archiefmateriaal dat later als ondergewaardeerd papieren erfgoed verloren is gegaan, zodat de niet zelden als 'jubeluitgaven' afgedane resultaten van hun journalistieke inspanning belangrijke en soms zelfs unieke informatie kunnen bevatten. Als vorm van openbaarmaking met een educatieve inslag kan de tentoonstelling worden beschouwd. In de periode van 2002 tot 2017 brachten een vaste opstelling en thematische tentoonstellingen in het gebouw van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam allerlei facetten van de ontwikkeling van de dagblad- en tijdschriftjournalistiek onder de aandacht van een publiek dat wel wat groter had mogen zijn. Wat daar geboden werd was het resultaat van activiteiten van het Nederlands Permuseum, dat intussen geïntegreerd is in het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid in Hilversum met een nevenvestiging in Den Haag. George Blommaert (1938-2018) opende in 1987 in het hart van Antwerpen het Dagbladmuseum. Het was er gevestigd op de plek waar Abraham Verhoeven in 1605 begon met het drukken van zijn nog onregelmatig verschijnende geïllustreerde nieuwsblaadjes. Enige jaren na de verhuizing naar Hoboken kwam in 2011 een einde aan dit particuliere initiatief. Met passie voor de krant hebben Blommaert en zijn echtgenote, tezamen met vele vrijwilligers, in het museum en op scholen op een aansprekende wijze 'educatie in drukinkt' bedreven.

Aan de geschiedenis van het dagblad *Vooruit* werd in 2021 in Gent een tentoonstelling gewijd. Tegelijkertijd verscheen een publicatie op jumboformaat (40 bij 28 cm), voornamelijk bestaande uit in zwart-wit gereproduceerde (voor)pagina's van de krant, voorzien van toelichtende teksten op tegenover liggende pagina's. In het gedeelte over propaganda voor de krant duiken kleurige affiches op met slogans als 'Ik wil alleen Vooruit', 'Vooruit moet in ieder huisgezin' en 'Gans de wereld in UW dagblad'. De pay off-regel 'Vooruit degelijk – objectief' uit 1954 geeft te denken, omdat de ondertitel van de krant toen nog 'Orgaan der Belgische Socialistische Partij' was. Opmerkelijk is dat het bij de terugblik op *Vooruit* gaat om een initiatief van oud-medewerkers die konden rekenen op steun van Amsab – Instituut voor Sociale Geschiedenis. Adverteerders en sponsors kwamen financieel over de brug. De grote betrokkenheid duidt erop dat de titel in het geheugen van Gentenaren verankerd is.

De oprichters waren in 1884 zo optimistisch te veronderstellen dat zij met een socialistisch, vijf keer per week verschijnend 'dagblad' een 'echt werkliedenblad' konden bieden – 'tot welke denkwijze zij ook be-

hooren', zo blijkt uit het gratis verspreide proefnummer van zondag 31 augustus 1884. 'De bazen betalen geen beter loon of zij katholiek of liberaal zijn, als het er dus op aankomt voor de werklieden te strijden, mag er ook naar geen verschil van opinie worden gezien', zo luidde de redenering. Dat de katholieke geestelijken er anders over dachten en hun gelovige arbeiders niet zomaar lieten gaan, zou spoedig blijken. In 1975 verscheen van Helmut Gaus de nog steeds inventief opgezette en fraai uitgewerkte studie *Pers, kerk en geschreven fictie*, gewijd aan de democratische bewegingen in Gent voor 1863. Preken om de kerken en fictieve verhalen in afleveringen in de krant wedijverden om de aandacht van het door ingrijpende maatschappelijke veranderingen aan *story telling* verslingerd geraakte publiek in de negentiende eeuw. *Vooruit* ontkwam ook niet aan het feuilleton als probaat middel om lezerbladbinding te bewerkstelligen. Letterzetter (typograaf) Edward Anseele sr. nam niet alleen het netwerk en de redactie van *Vooruit* voor zijn rekening, maar schreef ook een feuilleton: 'Voor het volk geofferd' getiteld en gewijd aan het leven van de vroege socialist en dichter Emiel Moyson.

De redacteur richtte zich in het eerste nummer onder de kop 'Aan onze lezers' tot de werklieden die 'met ons' moesten bekennen 'dat ons lot eene schande is voor de rijken en voor de regeerders; allen moeten wenschen er een einde te zien aan komen; allen vreezen wellicht dat het later nog erger zijn zal'. Anseele volstond er echter niet mee, de doelgroep in alle toonaarden aan te spreken. Hij richtte zich in een 'Aan de Burgers' gerichte oproep afzonderlijk tot de kleine en tot de grote burgers. Ze moesten niet denken dat *Vooruit* een schimpschrift zou worden, maar 'het orgaan der socialistische werkliedenpartij, een moedige en eerlijke verdediger der verdrukten, trots alles en allen', met als slotzin: 'Opent de oogen, eindigt uwen strijd tegen het volk en geeft het wat het verdient: goed en gelukkig leven voor Zijn arbeid!'

Oprichting, opgang, bloei en neergang: alle fasen in het bestaan van *Vooruit* laten zich aan de hand van het geselecteerde bronnenmateriaal met de inleidende bijdragen en vaak saillante toelichtingen wel reconstrueren, zij het dat er geen sprake is van een doorlopende tekst. Voor de gang van zaken tijdens de Duitse bezetting is het raadzaam kennis te nemen van hetgeen de hierboven genoemde De Bens in haar proefschrift over *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur (1940-1944)* uit 1973 heeft geschreven over 'gestolen' kranten. *Vooruit* was er op basis van haar criteria een van. Het had geen kwaad gekund meer achtergrondinformatie aan pershistorische publicaties te ontleen en de

titels in een bibliografie op te nemen. Liefhebbers van Paul Boon (1912-1979) komen hem in de periode 1954 tot 1972 tegen als medewerker 'in vaste dienst'. Bijna twintig jaar schreef hij zijn 'Boontje' in een hoekje van pagina 2: persoonlijke overpeinzingen over leven en werken.

Uit het colofon blijkt overigens dat veel meer personen aan het tot stand komen van het boekwerk hebben meegewerkt dan uit de titelpagina blijkt. De inhoud van de krant en daarmee degenen die er als redactie verantwoordelijk voor waren, staan centraal. Dit manco hebben de makers zich gerealiseerd. Als eerbetoon aan de mensen van 'de techniek' door de jaren heen is een foto van 1 mei 1890 met zettters en drukkers voor een letterkast afgedrukt. Ook zij zijn gezien. Op de zetbok is een bord met in grote letters de leuze 'Leve het socialisme!' geplaatst. Het idealisme uit die tijd is nauwelijks meer voor te stellen.

Joan Hemels, Amsterdam School of Communication Research en
Universiteit van Amsterdam

